

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ДИПЛОМНА РОБОТА:
ЗВ'ЯЗОК ЦІННОСТЕЙ З ПОЛІТИЧНОЮ ПОВЕДІНКОЮ
СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр»
зі спеціальності 053 «Психологія»
ОНП «Політична психологія»

студента ОС «Магістр»
спеціальності «Психологія»
ОНП «Політична психологія»
Сахарова Михайла Костянтиновича
Науковий керівник:
Доктор психологічних наук, професор
кафедри соціальної психології
Траверсе Тетяна Михайлівна

Допустити до захисту в дек
кафедри соціальної психології
протокол № _____ від _____

завідувач кафедри:
доктор психологічних наук, професор
Коваленко Алла Борисівна

_____ (підпис)

КИЇВ – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні основ дослідження ЗВ'ЯЗКУ ЦІННОСТЕЙ З ПОЛІТИЧНОЮ ПОВЕДІНКОЮ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	6
1.1 Основні підходи до дослідження цінностей студентської молоді.....	6
1.2 Зміст та структура політичної поведінки студентів.....	15
1.3 Психологічні особливості взаємозв'язку цінностей та політичної поведінки студентської молоді.....	24
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИ І МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	31
2.1 Методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокича).....	31
2.2 «Тест соціальних і політичних позицій» (Г. Айзенк, Г. Вілксон).....	32
2.3 Опитувальник «Особливості політичної соціалізації особистості» (Є. Чорний).....	35
2.4 Авторська анкета «Політичні цінності і активність молоді».....	36
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ЦІННОСТЕЙ З ПОЛІТИЧНОЮ ПОВЕДІНКОЮ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	38
3.1 Характеристика вибірки і організація дослідження (етапи).....	38
3.2 Особливості структури людських ціннісних орієнтацій відповідно до життєвих сфер.....	40
3.3 Ідентифікація політико-правових настанов особистості.....	41
3.4 Ідентифікація політико-правових уявлень та ставлення особи до політико-правової дійсності.....	45
3.5 Результати кореляційного аналізу.....	48
3.6. РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	53
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	60

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В суспільстві кожна особа належить до певної соціальної групи і є носієм її цінностей і норм. Цінності, прийняті в конкретній соціальній групі, визначають норми поведінки цієї групи, а порушення їх карається. Особа, яка належить до будь-якої великої (клас, держава) чи малої (навчальний колектив чи трудовий колектив) соціальної групи, повинна підкорятися законам, прийнятим у цьому суспільстві, не порушувати їх і не наслідувати цінності інших груп. Наявність суперечностей між необхідністю формування ціннісних орієнтацій вітчизняного суспільства, впровадженням програм формування та розвитку ціннісних орієнтацій молоді у навчальний процес вищого навчального закладу та фактичним рівнем розробки даної теми в межах психологічної науки роблять актуальною тему ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді, як і особливостей її політичної участі.

З переходом України на демократичний шлях розвитку політична система постійно змінюється та вдосконалюється. Молодь – це той соціальний прошарок, який відіграє особливу роль у розвитку суспільства. Саме вона виступає провідником соціально-економічного, політичного та духовного відродження, двигуном нових якісних змін, викликаних нагальними потребами суспільства. Тому держава, яка прагне до поступального розвитку, потребує якнайповнішого залучення молоді до трансформаційних процесів. У зв'язку з цим проявляється процес політичної соціалізації, під час якого відбувається підвищення політичної активності молоді, зростання інтересу до політики.

Формування системи ціннісних орієнтацій учня є водночас і процесом становлення його особистості. Ця система у структурі особистості розглядається у зв'язку із самосвідомістю (С. Рубінштейн, І. Чеснокова, Л. Божовіч, В. Мерлін); із направленістю особистості (К. Платонов, А. Ковальов, Н. Кузьміна); через систему установок (Д. Узнадзе, Ш. Нарідашвілі, Ш.

Чхартішвілі) тощо. В. Васютинський, М. Гнатко, Г. Дилигенський, Д. Ольшанський, М. Слюсаревський, Н. Хазратова підкреслюють значення масової політичної свідомості в детермінації залученості особистості до політичного життя.

Мета: теоретично та емпірично дослідити особливості зв'язку цінностей з політичною поведінкою студентської молоді.

Для досягнення мети були поставлені такі дослідницькі **завдання**:

1. Визначити основні підходи до дослідження цінностей студентської молоді.
2. З'ясувати зміст та структуру політичної поведінки студентів.
3. Встановити психологічні особливості взаємозв'язку цінностей та політичної поведінки студентської молоді; визначити ціннісні орієнтації, ідентифікації політико-правових настанов, політико-правових уявлень та ставлення студентів до політико-правової дійсності;
4. Розробити рекомендації на основі з'ясованих взаємозв'язків цінностей з політичною поведінкою студентської молоді.

Об'єкт дослідження – цінності у політичній поведінці особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості зв'язку цінностей та політичної поведінки українських студентів.

Гіпотезою дослідження стало припущення, що: політичні цінності сучасних студентів формуються в процесі їх соціалізації, а політична активність є динамічною характеристикою їх політичної діяльності; існують функціональні зв'язки між політичними цінностями та особливостями політичної поведінки українських студентів.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз психолого-педагогічних літературних джерел з проблеми дослідження, спостереження, процедури якісної та кількісної обробки даних; емпіричні – методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч); тест соціальних і політичних позицій (Г. Айзенк, Г. Вільсон); опитувальник «Особливості політичної соціалізації особистості» (Чорний Є. І.); авторська анкета «Політичні цінності і активність молоді».

Теоретична значущість та наукова новизна дослідження полягає в структуруванні та систематизації теоретичного матеріалу щодо уявлень про зв'язки цінностей з політичною поведінкою студентської молоді.

Практична значущість полягає в тому, що в результаті емпіричного дослідження встановлено, що процес соціалізації студентської молоді ускладнюється переоцінкою традицій, норм і цінностей. Пережитий власний досвід і сформовані цінності мають вплив на політичну поведінку студентської молоді. З метою кращого розуміння власних політичних цінностей і активізації залучення молоді до політичних процесів рекомендовано розглянути питання розширення освітніх програм, спрямованих на розвиток компетенцій у галузі основ організаційної та управлінської діяльності, міжособистісного спілкування, політико-правової грамотності.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічуєнайменувань, з яких. іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1.

ЗВ'ЯЗОК ЦІННОСТЕЙ З ПОЛІТИЧНОЮ ПОВЕДІНКОЮ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

1.1 Основні підходи до дослідження цінностей студентської молоді

Аналіз поняття «цінність» завжди був об'єктом інтересу філософів, соціологів, психологів, культурологів, що знайшло відображення у безлічі концепцій та теорій цінностей.

Єдиного визначення поняття «цінність» немає як у вітчизняній, і у зарубіжній психології. У вітчизняній психології цінність сприймається як

- 1) предмет, що має користь і здатний задовольнити ту чи іншу потребу людини;
- 2) ідеал;
- 3) норма;
- 4) значимість чогось взагалі для людини чи соціальної групи.

Всі ці розуміння відображають певну реальну сторону цінностей, і їх треба розглядати не як взаємовиключні, а як взаємодоповнюючі загальну концепцію цінностей. Вони мають різні підстави та пов'язані з різними суб'єктами ціннісного відношення.

Аналіз класичних та сучасних соціологічних, філософських та соціально-психологічних концепцій дослідження цінностей дозволяє виділити три основні підходи до інтерпретації цього поняття. Відповідно до першого підходу цінності розуміються як індивідуальна значимість об'єкта для людини, соціальної групи, суспільства загалом. Другий підхід наполягає на незалежному існуванні цінностей, які є значущими власними силами. Третій підхід заснований на розумінні цінностей як ідеальних об'єктів, що є базовими для формування першочергових цілей у різноманітних сферах людської діяльності. Проте незалежно від специфіки фокусу аналізу у сучасних соціально-

історичних умовах соціальні цінності досліджуються як найважливіші компоненти індивідуальної та суспільної свідомості, що впливають на формування життєвих стратегій та основних засобів їх реалізації, що регулюють соціальну поведінку та обумовлюють характер взаємодії соціальних суб'єктів.

Зазначимо, що у західній соціальній психології існує багато суперечностей щодо того, що таке цінність. Вчені визначають цінності як принципи (Ф. Клакхон, Ф. Стродбек), переконання (М. Рокич), схеми (Н. Фезер), критерії (Р. Вільямс), стандарти (М. Кон, К. Скулер), тенденції (Г. Хофстед), цілі (Ш. Шварц) та когніції (Б. Верпланкен, Р. Холанд). Вивчення ж представниками соціологічної науки аксіологічної проблематики та ролі цінностей у детермінації соціальної діяльності привело дослідників до пошуку способів емпіричної перевірки того, як представлені у свідомості людей цінності співвідносяться з їхньою реальною поведінкою.

К. Клакхон дає таке визначення цінності: цінність – це усвідомлене чи неусвідомлене, характерне для індивіда чи групи уявлення про бажане, яке визначає вибір цілей з урахуванням можливих засобів і способів дії [1, с. 388].

Ф. Клакхон і Ф. Стродбек визначають цінності як складні, певним чином згруповані принципи, що надають стрункості та спрямованості різноманітним мотивам людського мислення та діяльності в ході вирішення спільних людських проблем [2].

Відповідно до Р. Вільямса, цінності – це критерії бажаності [3].

М. Кон, К. Скулер дають схоже визначення цінностей як стандартів бажаності [4].

Г. Хофстед розуміє цінності як широкі тенденції віддавати перевагу певним станам справ у порівнянні з іншими. Цінності орієнтують людину у тому, яка поведінка припустима, а яка – ні [5].

М. Хечтер показує, що цінності – загальні та міцні внутрішні критерії оцінки [6, с. 17].

Н. Фезер розуміє цінності як абстрактні структури або схеми, які можна у вигляді асоціативної мережі, де з кожною центральною цінністю пов'язано безліч поглядів і переконань [7, с. 1136].

Ш. Шварц розглядає цінності як бажані транситуативні цілі, різні за важливістю, що служать керівними принципами життя людей [8, с. 40].

Для Б. Верпланкен, Р. Холанд цінності – це когніції, які можуть визначити ситуацію, виявити цілі та дати керівництво до дії [9, с. 439].

Б. Робертс та Р. Робін описують цінності як частину системи мотивації людської особистості. На вершині цієї ієрархічної системи знаходиться глобальне прагнення певного світогляду. На наступному рівні знаходяться цінності, які, у свою чергу, включені в життєво важливу мету, такі як побудова кар'єри та відносин. На нижчому рівні розташовуються контекстуальні цілі, такі як особисті устремління [10, с. 1291].

У. Томас та Ф. Знанецький у роботі «Польський селянин в Європі та Америці» дали класичне «операційне» визначення цінності: «Під соціальною цінністю ми розуміємо будь-який факт, який має доступний членам якоїсь соціальної групи емпіричний зміст та значення, виходячи з яких він є або може стати об'єктом діяльності». Розрізняючи два роди цінностей – цінності-норми та цінності-установки, вчені наголошують, що перші не лише викликають, але й виражають певні установки соціальної групи. Цінності-норми – це предмети установок саме як норми поведінки. Всі інші цінності, на думку У. Томаса та Ф. Знанецького, становлять предмети, що мають зміст та значення, спільне для членів тієї чи іншої соціальної групи; це цінності-установки, вони лише викликають, але не виражають установки. При цьому і цінності-норми, і цінності-установки належать до суб'єктивної реальності.

Проте від ідеї типології фіксованих цінностей як окремих та стійких елементів поступово відмовилися на користь розуміння того, що кожна людина створює свою, суто особисту та гнучку ієрархію цінностей. В даний час цінності розглядаються як керівні життєві принципи, які, виходячи за межі конкретних ситуацій, можуть змінюватися з плином часу. Крім того, будучи

частиною динамічною системи, вони детермінують поведінку індивідів. Ця зміна поглядів про природу людських цінностей була багато в чому зумовлена роботою М. Рокича, який проводив дослідження ціннісних уявлень наприкінці 60-х – 70-ті рр. н. ХХ ст. в США.

Відповідно до М. Рокича, цінність – стійке переконання, що певний спосіб поведінки чи існування є індивідуально чи соціально кращий перед чи поруч із будь-яким іншим способом поведінки чи існування у аналогічній ситуації [11]. Методику М. Рокича використовують, як правило, для вимірювання термінальних та інструментальних цінностей, де термінальні цінності (цінності-цілі) – це переконання, що якась кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути; інструментальні цінності (цінності-засоби) – переконання, що якийсь образ дій або властивість особистості є кращим у будь-якій ситуації.

Таким чином, цінності – це узагальнені цілі та засоби їх досягнення, що відіграють роль фундаментальних норм. Вони забезпечують інтеграцію суспільства, допомагаючи індивідам здійснювати соціально схвалюваний вибір своєї поведінки у життєво значимих ситуаціях. Особливість цінностей у тому, що різні, іноді протилежні цінності, можуть поєднуватися у свідомості однієї людини. Кожен індивід співвідносить себе не з однією цінністю, а з якоюсь їхньою комбінацією. Цінності виступають найважливішим фактором, що регулює і детермінує поведінку особистості.

Більшість західних вчених сходяться на тому, що відмінною рисою цінностей є їх оцінний характер, те, що вони вказують на бажаний або потрібний стан справ. Також деякі вчені вказують на узагальнений характер цінностей, їх тісний зв'язок із самооцінкою, вплив на поведінку. Нарешті, цінності викликають сильні позитивні та негативні емоції і цим вносять істотний внесок у емоційні переживання.

Натомість ціннісні зміни політики є складною теоретико-методологічною проблемою, яка походить з діалектики «об'єктивного» та «суб'єктивного». З одного боку, цінності є незалежними від індивідів сутності, які у політиці

існують у ролі ідейного зразка і соціального регулятора, з другого – є породженням свідомості людей та існують у ній, визначаючи, в такий спосіб, особливості неінституційних компонентів політичних процесів. Дане протиріччя доповнюється соціально-індивідуальною двоїстістю природи політичних цінностей громадян, що ще більше ускладнює їхню інтерпретацію.

Наукові теорії та концепції політичних цінностей, теоретичні розробки та результати їхньої емпіричної перевірки представлені у науковій літературі в рамках трьох основних предметних галузей – політико-філософської, політико-соціологічної та соціально-психологічної.

Витоки вивчення цінностей взагалі і політичних цінностей зокрема закладені у працях філософів, які міркували не лише про сутність самого поняття «цінність», а й про цінності в політиці, сформувавши таким чином велику політико-філософську спадщину та окресливши контури класичних політичних ідеологій.

Ключові теорії власне політичних цінностей було розроблено переважно соціологами, які довгі роки визначили вектор вивчення ціннісної проблематики. І досі і в Україні, і за кордоном переважна більшість досліджень політичних цінностей носять соціологічний характер і фокусуються на визначенні структури політичних цінностей будь-яких соціальних груп чи суспільства в цілому. Психологічний аналіз є наймолодшим у науці та акцентує увагу на психологічній природі цінностей, їх місце у структурі особистості та регулюючої ролі у життєдіяльності людей. Поза увагою залишається політичний простір як сфера реалізації цінностей громадян. Відмінності між трьома зазначеними предметними областями полягають у розумінні сутності політичних цінностей, їх природи та особливостей функціонування у політичній реальності, а й у специфіці методологічних підстав їх наукового вивчення.

У сучасних умовах, коли суб'єктивні неінституційні компоненти відіграють дедалі більшу роль політичному процесі України, найбільш затребуваним у науці і практиці є політико-психологічний підхід, який дозволяє

розглядати політичні цінності як детермінанти політичного сприйняття і поведінки лише на рівні окремих і великих соціальних груп та має для цього необхідний набір спеціальних дослідницьких інструментів.

Можемо відзначити, що як об'єкт вивчення політичні цінності розглядаються в сучасній науці у трьох вимірах:

- як суспільний ідеал – певний набір сенсів, представлених у філософських та політичних текстах, ідеологіях, доктринах, програмах та документах;

- як ідеї, які розділяються членами соціальної групи чи суспільства загалом, про досконалість у сфері політики;

- як психологічні конструкти у структурі особистості, що є результатом індивідуального життєвого досвіду та регулюють політичну поведінку та діяльність окремої людини.

У рамках політико-психологічного підходу політичні цінності можна визначити як стійкі, імпліцитно властиві окремій особистості, соціальній групі чи суспільству загалом смислові домінанти, що визначають ідеологічні пріоритети та політичні засади соціальних відносин.

Для вирішення емпіричних завдань це поняття конкретизується наступним чином. Політичні цінності як ідеологічний концепт, тобто артикульовані в усній чи письмовій формі ідеї про досконалість у сфері політики. У цьому випадку вони виражаються як абстрактні категорії, мають політико-ідеологічне змістовне наповнення. Вони продукуються зверху політичними інститутами та акторами (державою, політичними партіями, лідерами, політичною елітою) та існують у політико-ідеологічному дискурсі (представлені у політичних документах, програмних та агітаційних матеріалах, політичних текстах та виступах політичних лідерів та представників еліти, транслюються за допомогою масової політичної комунікації) [12, с. 211]. Політичні цінності виступають і як психологічний конструкт, тобто елемент структури особистості, смислове ядро політичної свідомості. У цьому випадку вони є стійкими переконаннями людини чи групи людей, відбивають

значимість для них тих чи інших ідей, принципів, показників політичних явищ і процесів. Як психологічні конструкти політичні цінності існують в індивідуальній та масовій політичній свідомості. Формування політичних цінностей особистості відбувається шляхом їх засвоєння із зовнішнього соціокультурного та суспільно-політичного середовища.

Відповідно до суб'єкта (носія) політичних цінностей можна виділити дві основні психологічні форми їх існування:

- персональні політичні цінності, носіями яких є окремі політичні суб'єкти - особи, які мають високе політичне значення, політики, політичні лідери, представники політичної еліти;

- групові політичні цінності, носіями яких є групи людей різного масштабу, виділені з різних соціально-демографічних, психологічних, політичних, економічних, культурних підстав.

Політичні цінності як психологічні конструкти в індивідуальній і масовій свідомості мають певні психологічні особливості.

Так, політичні цінності є ядром політичної свідомості людей. Це найважливіший і центральний елемент особистісної структури, який пов'язує інші елементи – установки, потреби, мотиви. Цінності є одночасно елементами когнітивної та мотиваційно-потребової сфер особистості. Цінності є першоосновою установок, але відрізняються від них меншою кількістю, більшою універсальністю та стійкістю. Цінності виникають із біологічних, соціальних та духовних потреб: цінним є те, чого відносно бракує.

З іншого боку, політичні цінності – найстійкіший компонент структури особистості [13, с. 479]. Вони меншою мірою, ніж інші компоненти політичної свідомості, схильні до змін під впливом зовнішніх соціально-економічних та політико-культурних умов життя. Цей вплив виявляється у «деяких коливаннях «ціннісної кардіограми», які змінюють загальну ієрархію цінностей і розподіл у суспільстві ціннісних переваг різного типу. Зміни в системі ціннісних орієнтацій – від невеликих трансформацій до повної руйнації – можуть

відбуватися у ситуації соціокультурної кризи під впливом кардинальних змін у житті суспільства (наприклад, революцій, переворотів).

Кількість політичних цінностей відносно обмежена. Дослідники по-різному підходять до проблеми кількісного виокремлення цінностей: 28 найменувань налічує список Х. Мюррея, 36 позицій у М. Рокича, 57 найменувань у Ш. Шварца.

Варто відмітити і те, що політичні цінності системно організовані та ієрархічно упорядковані [14, с. 210]. Система політичних цінностей являє собою ієрархічно вибудовану внутрішню структуру, у якій вони впорядковані за рівнем їх позитивного чи негативного значення для життя людини. Оскільки набір політичних цінностей досить стійкий, протягом життя може змінюватися лише становище цінностей в ієрархії залежно від їхньої актуалізації. Політичні цінності можуть бути організовані у вигляді груп: матеріалістичні та постматеріалістичні, інтегруючі та диференціюючі, традиційні та запозичені тощо.

При цьому вони структурно включені в загальну систему цінностей особистості, однак, безперечно, займають у ній не центральне становище, поступаючись першістю базовим загальнолюдським цінностям як здоров'я, сім'я, робота, дружба та ін.

Політичні цінності мають узагальнений характер і позначаються абстрактними категоріями. Зміст політичних цінностей виявляється у політичних уявленнях, які можна визначити як форму відображення політичних подій, явищ, процесів у свідомості людей у всій сукупності їхніх характеристик та властивостей. По відношенню до політичних цінностей політичні уявлення становлять зовнішній, ширший і мінливий шар політичної свідомості. Політичні уявлення існують не розрізнено, а у вигляді груп відповідно до об'єктів політичної реальності (уявлення про політику та владу, політичні інститути та лідерів, свою країну та інші держави).

Політичні цінності пов'язані з політичною діяльністю та регулюють політичну поведінку. У процесі формування політичних цінностей велике

значення має включеність до будь-якої діяльності (суспільної, політичної, партійної), цінності виступають її регуляторами. Суб'єктно-діяльнісний підхід у психології, який постулює принцип єдності свідомості та діяльності, таким чином, дозволяє, з одного боку, визначити політичну діяльність як фактор, що детермінує ціннісні орієнтації громадян у політиці. З іншого боку, цінності політичних суб'єктів виявляються у їх політичній діяльності, керують нею.

Основними сферами існування політичних цінностей у суспільній свідомості є політичні ідеології та національно-державна ідентичність.

Так, політичні цінності є структурним елементом політичної ідеології. З психологічного погляду ідеології існують як на рівні суспільно-політичних проектів і партійних програм, так і у свідомості громадян. Ідеологія виступає як теоретизована форма політичної свідомості, цілісної та систематизованої, в якій відображається політична реальність [15, с. 17]. Крім того, ідеології завжди орієнтовані на політичну дію. Таким чином, політичні цінності структурують та визначають ідеологічний простір політики як сферу функціонування та взаємодії різних ментальних, образно-символічних, культурно-історичних та нормативно-оцінних форм.

З іншого боку, політичні цінності входять у структуру національно-державної ідентичності: є підставами для самоідентифікації громадян із соціально-політичними спільнотами і виражаються в уявленнях про них. Для конструювання політичної нації необхідний високий рівень її ціннісної інтегрованості як стану, в якому існування політики не просто сприймається її членами як даний у відчуттях факт (можливо, випадковий), але і наділяється вираженим позитивним змістом та значенням. Це означає, що у процесі конструювання нації насамперед має здійснюватися робота з політичними цінностями, їхня операціоналізація у контексті стратегії конструювання. Лише набуття ціннісного фундаменту дозволяє політичній нації трансцендувати себе і цим переконливо легітимувати власне існування. З психологічного погляду політичні цінності є центральним елементом внутрішньої структури

національно-державної ідентичності, навколо якого формується її образно-символічний простір.

Розробка методичного інструментарію для аналізу політичних цінностей на емпіричному рівні в рамках політико-психологічного підходу здійснюється з урахуванням кількох проблемних моментів, пов'язаних із психологічною природою предмета, що вивчається, і виявлених в результаті теоретичного аналізу.

По-перше, більшість існуючих на сьогоднішній день методів та діагностичних інструментів були створені для вивчення цінностей взагалі, і вони часто не підходять для дослідження саме політичних цінностей. Тому потрібні спеціальні методи, при розробці яких враховувалися б особливості політики як сфери існування та трансформації цінностей.

По-друге, дослідження цінностей найчастіше носять соціологічний характер, що проявляється навіть у методах, що у використовуються. При цьому часто втрачається психологічна природа політичних цінностей. Тому потрібні спеціальні політико-психологічні методи, які дозволять вивчати політичні цінності як психологічні компоненти масової та індивідуальної свідомості.

По-третє, психологічні методи дослідження ціннісно-ідеологічних орієнтацій політиків недостатньо представлені у сучасній науці. Тому необхідно заповнити цю прогалину та розробити відповідний інструментарій, враховуючи специфіку професійної діяльності політиків різного рангу та можливості їх психологічної діагностики.

По-четверте, політичні цінності емпірично не доступні для огляду (не спостерігаються) і складно піддаються прямій вербалізації. Тому необхідні спеціальні методи, які б допомогли їх виявляти, і навіть здійснювали перехресну перевірку і верифікацію одержуваних даних. Всі ці проблемні питання зумовили необхідність розробки комплексу спеціальних політико-психологічних методів вивчення політичних цінностей у структурі масової політичної свідомості.

1.2 Зміст та структура політичної поведінки студентів

Як правило, поняття «політична поведінка» розглядається з позицій великої влади та політики – внутрішньодержавної чи міжнародної. Його найчастіше пов'язують із професійною діяльністю державного топ-менеджменту, дипломатів, депутатського корпусу та інших. Однак політичну поведінку як управлінський термін можна застосувати до всіх структурованих соціальних сукупностей, до яких належать і студентська молодь.

Питання, що стосуються дослідження процесів становлення молодого покоління в різних сферах, для нашої країни продовжують входити в коло найважливіших проблем, вирішення яких належить до пріоритетних завдань і на рівні влади, і на рівні суспільства. Це, зокрема, стосується і політичної соціалізації молоді, результати якої пов'язані не тільки з розвитком громадянських якостей у молодого покоління і перетворенням його на суб'єкт політичного життя, але також і з механізмами формування, збереження та відтворення політичної культури суспільства, політичних цінностей, традицій, що, безперечно, є стратегічним ресурсом майбутнього розвитку сильної, єдиної та скріпленої основами національної ідеї держави. Однак який внесок сучасна молодь може привнести в накопичення даного ресурсу і наскільки вона готова до самостійної та відповідальної поведінки в політичній сфері, до постановки цілей та вирішення державних завдань, частково можна оцінити вже й зараз, звертаючись до аналізу політичних установок, що склалися в молоді, очікувань, ціннісних орієнтацій, зразків політичної поведінки та інших індикаторів, що характеризують основи та тенденції розвитку їхньої політичної культури.

Хоча молоде покоління і є об'єктом впливу з боку суспільства, водночас воно виступає і в ролі цілеспрямованих акторів, здатних до пізнання та дії, що базується на набутих знаннях про політичну сферу. Через призму своєї картини світу молодь сприймає політичну реальність, через систему ціннісних

орієнтацій формує ставлення до політичних явищ та певних форм політичної поведінки відповідно.

Дійсно, історія показує, що в основі суспільно-політичних змін часто лежали студентські виступи. Молодь, яка отримувала всебічні наукові знання у вищих навчальних закладах, приходила до розуміння соціальної несправедливості і намагалася рішуче боротися з нею. Наслідком ставали студентські протести, демонстрації, створення політичних організацій та рухів. Упродовж ХІХ ст. студентство не лише ототожнювалося з привілейованою молоддю, а й із політично активною частиною населення, радикальною та революційною силою. Протягом ХХ ст. молодь також не раз демонструвала активну незгоду з політичною системою різних держав (наприклад, 60-70-ті рр. у США або 80-ті рр. у Китаї), що служило джерелом політичних та соціальних змін. Наприкінці 80-х - початку 90-х рр. у Радянському Союзі і потім пострадянських державах спостерігалось піднесення політичної активності громадян, зокрема студентів. Проте із середини 90х рр. аж до 2004 р. студентство демонструвало неприродну для свого вікового та соціального статусу політичну пасивність.

З психологічної точки зору, активні чи пасивні форми політичної поведінки суб'єктів відбивають особливості їх політичної соціалізації. Інтенсивність та зміст політичної участі показують ефективність політичної соціалізації індивіда у цьому соціумі. У цьому політична соціалізація постає як процес взаємодії індивіда і політичної системи, у результаті відбувається адаптація індивіда до цієї системи, перетворення його в громадянина. Для становлення людини як громадянина їй необхідно освоїти систему політичних цінностей, ідей, в які вона може вірити, та орієнтації у політичному середовищі, що дозволить їй адаптуватися до неї. У міру того, як людина вчиться діяти відповідно до соціальних норм, вплив зовнішніх спонукальних причин зменшується, і зростає значення її внутрішніх переконань, потреб та інтересів.

З погляду соціальної системи, у процесі політичної соціалізації здійснюється наступність найважливіших політичних цінностей, відбувається

відтворення самої системи. Необхідність цього процесу для збереження системи пов'язана насамперед із приходом у політику нових поколінь. Зі зміною політичних сил виникає необхідність рекрутування нових учасників, забезпечення їх ефективними цінностями та, тим самим, зміцнення системи. У будь-якому суспільстві існують спеціальні інститути, які відповідають за залучення до соціальної системи нових членів та адаптацію до існуючих вимог. У дошкільному та шкільному віці відбуваються найважливіші для становлення громадянина психологічні процеси, проте усвідомленість, критичність та власна активність дітей щодо політичної системи мінімальна [16, с. 231]. Юнацький етап, що відповідає періоду студентства, характеризується зростанням усвідомленості та критичності відносин до політики, самостійністю політичного вибору.

Однією із базових категорій політичної науки є політична поведінка.

Поняття «політична поведінка» та «політична участь» часто використовуються в книгах на політичну та політико-психологічну тематику, однак набувають неоднозначного трактування. Зупинимось на проясненні деяких нюансів у визначенні. Почнемо з визначення понять «політична поведінка» та «політична дія».

Спочатку використання цих термінів було обумовлено необхідністю розмежувати усвідомлені (раціональні) та неусвідомлювані або частково усвідомлювані підстави для політичної активності [17, с. 51]. Однак у їх визначенні більше протиріч, ніж може здатися на початку, оскільки політичні процеси не зводяться лише до раціональних чи емоційних засад.

З одного боку, політична поведінка є сукупністю реакцій політичних суб'єктів на політичну систему. Політична поведінка може бути конструктивною (що сприяє нормальному функціонуванню політичної системи) та деструктивною (що підриває політичний порядок), прямою та опосередкованою, індивідуальною та колективною, відкритою та латентною (закритою) тощо.

Політична діяльність охоплює будь-яку політичну активність, що виявляється у сфері політики – усвідомлену та неусвідомлену, організовану та спонтанну. При цьому немає перешкод для того, щоб користуватися і поняттям «політична поведінка», за допомогою якого відображаються явища, пов'язані з реагуванням суб'єктів політики на стимули або вимоги, що ставляться навколишнім середовищем.

Отже, політична поведінка охоплює всі прояви людської активності у сфері політики. Індивіди чи соціальні спільноти завжди якимось чином поведуться, проте не завжди діють. Якщо ця поведінка має усвідомлений і цілеспрямований характер, вона безсумнівно представляє політичну дію. Коли поведінкові акти мають несвідомий чи цілком мотивований характер, то це є не що інше, як прояв несвідомої політичної поведінки.

Політична поведінка є складним і багатогранним феноменом політичного життя спільноти. Його аналіз у сучасних умовах державотворення українського суспільства має суттєве прикладне значення, оскільки дає змогу прогнозувати вектори розвитку політичної поведінки громадян, певною мірою впливати на неї та спрямувати ці вектори в бажаному для політичних інститутів і суспільної системи загалом напрямі. Водночас аналіз досвіду новітньої історії української держави надає можливість виділити найбільш політично активну та дієву частину нашого суспільства – молоде покоління віком 15-34 років [19, с. 28].

Політичною наукою виокремлюється декілька підходів щодо розуміння природи та сутності поняття політичної поведінки: «це сукупність усіх дій (акцій та інтеракцій) у політичній сфері, які відрізняються ступенем впливу на владу (це і способи реалізації статусів, і результат раціональних рішень тощо); ситуаційний підхід – акцент на визначальному впливі зовнішніх чинників, що визначають зміст дій людини; суб'єктивний підхід – акцент на суб'єктивних намірах людини, які проявляються в її діях (за М. Вебером це цілераціональні, ціннісно-раціональні, афективні і традиційні дії, які формують зміст політичної поведінки)». Відповідно до цих підходів, у сутності поведінки можна виокремити наголос на процесуальних і результативних характеристиках цього

феномену (дії, акції, інтеракції, вплив), їх зумовленість ситуаційним та психологічним чинниками та суб'єктність (має певних носіїв) [20, с. 169].

Політична поведінка виявляється у ступені, формах і способах участі громадян у електоральному процесі, в масових політичних акціях, у діяльності політичних партій та політизованих громадських організаціях, у роботі представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. Вона залежить від рівня освіти особи, статі, віку, належності до певної верстви населення, професії, рівня доходів, релігійних переконань тощо [21, с. 82].

Іншими словами, політична поведінка – це сукупність всіх дій (акцій та інтеракцій), що здійснюються у політичній сфері та відрізняються за рівнем свого впливу на владу. Ситуаційне трактування політичної поведінки акцентує увагу на зовнішніх по відношенню до людини факторах, що впливають на зміст її дій: фізичне, органічне та соціальне середовище.

Тобто політична поведінка являє собою сукупність дій і вчинків, що вживаються суб'єктом політики по відношенню до політичної практики. Способи політичної поведінки дуже різноманітні – це участь соціальних суб'єктів у становленні чи протистоянні владі, що охоплює діяльність у формальних чи неформальних організаціях, масових рухах; включення до різних елементів політичної системи або усунення від них; публічна демонстрація поглядів з метою впливу на громадську думку, політичні інститути чи керівні політичні групи.

Політична соціалізація є необхідною умовою для участі людини у політиці. Це у політології прийнято позначати терміном «політична поведінка». Політична поведінка – це будь-яка форма дій індивіда у сфері політики, від участі у діяльності політичних інститутів до усвідомленої відстороненості від політики [22, с. 9]. В останньому випадку ми теж маємо справу з політичною поведінкою, щоправда, особливого типу, коли людина свідомо не беручи участь у політиці, виробляє свою політичну лінію, стимулюючи чи гальмуючи цим політичним процесом. Так, скажімо, неучасть у виборах також є фактом політичної поведінки.

Іншими словами, політична поведінка – це сукупність реакцій соціальних суб'єктів (соціальних спільностей, груп, особистостей тощо) на діяльність політичної системи. Політична поведінка є мотивованим процесом, у ньому знаходять втілення здійснення різних видів політичної діяльності. Особливості політичної поведінки пов'язані зі специфікою політичної сфери, яка передбачає, що всі політичні поняття, уявлення та слова мають полемічний сенс; вони припускають конкретну протилежність, прив'язані до конкретної ситуації.

Західні політологи у проблемі політичної поведінки виділяють такі пріоритетні питання як поведінка на виборах, поведінка в умовах політичної стабільності та криз, кількісні виміри політичної активності. У всіх цих випадках робляться спроби вийти з області випадкового і побачити за безліччю конкретних доль закономірності політичної поведінки людей.

Політична поведінка - це необхідний елемент політичного життя будь-якого суспільства. Через політичну поведінку людина, по-перше, може висловити свої інтереси, погляди, позиції; по-друге, протестувати проти тієї чи іншої політичної системи, режиму, курсу; по-третє, захистити існуючий лад, партію, лідера. Політична поведінка вважатиметься повноцінною лише у тому випадку, коли у ній є всі три зазначені можливості.

Форма політичної поведінки залежить не тільки, а іноді і не стільки від суто політичних стимулів, а й від багатьох факторів, що опосередковують вплив політики на індивіда. Ці чинники можна поділити на:

- біологічні,
- психологічні
- соціальні.

Так, до біологічних факторів політичної поведінки належать вік, стать, темперамент, стан здоров'я, фізичні дані. Кожен із них самостійного та абсолютного значення у політиці не має, проте може суттєво модифікувати політичну поведінку особистості.

Вік, наприклад, може виявитися як перешкодою, так і стимулом участі в політиці. У тоталітарних, авторитарних політичних системах молодий вік частіше стає на заваді, оскільки для того, щоб пробитися в політику, потрібно пройти всі щаблі ієрархії влади. Зрілий вік у цьому випадку вважається синонімом політичної мудрості. Ось чому подібні політичні системи іноді називають геронтократіями (влада старців).

Навпаки ж, у періоди політичних реформ, революцій, різких суспільних поворотів участь молоді у політиці стає бажаною (16-річні командири часів громадянської війни, 26-річний Фідель Кастро, юні командати Нікарагуа та ін.) [22, с. 10].

Від віку залежить і тип політичної поведінки особистості. Так, для молодого людини у політиці характерна критичність, відсутність політичного досвіду, максималізм цілей та максималізм засобів. З усіх форм політичної поведінки вона найчастіше вибирає акції протесту, мітинги, демонстрації. На противагу цьому літня людина у політиці частіше схильна до стабільності, поміркованості, не бажає змінювати усталений порядок речей, воліє не виходити за рамки офіційно схвалених правил, обирає санкціоновані форми політичних дій. Зрозуміло, бувають і винятки, а це означає, що як старі люди бувають бунтарями, так і молоді можуть стати конформістами.

Ієрархія соціальних чинників виглядає так: «потреби - інтереси - цінності – мотиви». Справді, адже потреба може бути навіть інстинктивною, а інтерес - усвідомлення потреби. У свою чергу цінність - смисловий стрижень будь-якого інтересу, коли він зрозумілий особистістю, а мотив - це свідоме формулювання людиною для себе та навколишніх потреб інтересів і цінностей.

Чи може людина вчиняти в політиці всупереч своїм інтересам? Так, таке трапляється, і це відбувається або в результаті глибокого осмислення і свідомої жертви, або, що набагато частіше, внаслідок нерозуміння ним справжніх інтересів. В останньому випадку політичні інтереси індивіда перебувають, зазвичай, на стадії кристалізації, поступового усвідомлення. Своєрідним завершенням цього процесу вважатиметься поява в людини цінності. Вона і є

той кристал, який, якщо дотримуватися логіки образу, залишається після «випарювання» всього другорядного, миттєвого в життєвих, у тому числі й політичних, орієнтаціях особистості.

Що стосується форм політичної поведінки громадян, то найбільш поширеним є поділ на пасивні та активні форми політичної участі.

Наведемо одну з найбільш розроблених схем політичної діяльності, яка враховує як її політичні якості, так і психологічні форми прояву [23, с. 64-66].

1. Реакція (позитивна чи негативна) на імпульси, що виходять від політичної системи, від її інститутів чи їхніх представників, не пов'язана з необхідністю високої активності людини.

2. Участь у діях, пов'язаних із делегуванням повноважень (електоральна поведінка).

3. Участь у діяльності політичних та прилеглих до них організацій.

4. Виконання політичних функцій у межах інституцій, що входять до політичної системи або діють проти неї.

5. Пряма дія.

6. Активна (у тому числі й керівна) діяльність у позаінституційних політичних рухах, спрямованих проти існуючої політичної системи, що домагаються її докорінної перебудови.

Справедливо звертати увагу не лише на форми політичних дій, а й на форми іммобільності, такі як:

а) виключеність із політичних відносин, зумовлена низьким рівнем суспільного розвитку;

б) політична виключеність як результат заорганізованості політичної системи, низької ефективності механізмів зворотного зв'язку між такою системою та громадянським суспільством загалом, розчарування у політичних інститутах;

в) політична апатія як форма неприйняття політичної системи (наприклад, після чужоземного завоювання та окупації, перемоги

контрреволюції, кривавого придушення масових соціальних та політичних рухів);

г) політичний бойкот як вираження активної ворожості до політичної системи та її інституцій [24, с. 209].

Звісно, наведені вище форми політичної поведінки зовсім не рівнозначні як у кількісному, так і у якісному відношенні. Одні з них займають дуже скромне місце у політичній практиці та представлені поодинокими акціями, тоді як інші надзвичайно розвинені та серйозно впливають на перебіг подій. Розвиненість чи нерозвиненість кожної з цих конкретних форм поведінки є показниками, за якими можна робити висновки про політичну систему загалом, і політичну культуру зокрема. Так, з усіх форм політичної активності в політичних системах розвинених країн Заходу виділяється, перш за все, електоральна поведінка.

1.3 Психологічні особливості взаємозв'язку цінностей та політичної поведінки студентської молоді

Цінність прийнято визначати як значимість того чи іншого явища, предмета, поняття для людини (а також групи, класу, нації, народу). Їх зазвичай поділяють на матеріальні, духовні, моральні, художні, ідейні та, нарешті, політичні. Усі вони, але безпосередньо – політичні, грають роль регулятора політичної поведінки особистості, у тому числі молоді.

Як звертається увага, навчання у закладі вищої освіти є важливим етапом соціалізації особистості, який глибоко пов'язаний із процесами саморозвитку особистості, особистісної самореалізації. Реалізація ідей гуманістичної парадигми привели до переосмислення цілей сучасної освіти та висуванню на перший план цінності розвитку особистості майбутнього фахівця. Особистість студента включена в систему освітнього середовища, основною цінністю якого є саморозвиток. Тому цей етап передбачає створення умов для ефективного розв'язання освітніх завдань.

Вікові особливості роблять студентство особливо чутливим (сензитивним) періодом до формування спрямованості особистості майбутнього професіонала. Від того, як організована підготовка майбутніх фахівців у закладі вищої освіти, значною мірою залежить, якої спрямованості набуде мотиваційно – ціннісне наповнення їхньої професійної діяльності в майбутньому [25, с. 312].

Навчання в закладі вищої освіти також впливає на ціннісні орієнтації молоді. Однією з головних рис системи цінностей молоді полягає в тому, що ця система тільки формується, на відміну від старших вікових груп. Молодь перебуває у стані невизначеності, і цей стан посилюється з допомогою нестабільності сучасного українського суспільства. Одним з парадоксів сучасної молоді людини пов'язаний зі специфікою соціалізації сучасної молоді. Молода людина прагне адаптуватися та інтегруватися у різні життєві структури, вона шукає модель самовизначення (соціального, професійного, особистісного). Сама адаптація молоді людини до нового соціального середовища суперечлива - з одного боку, колишнє середовище (в якому вона жила) сформувала певні стереотипи, ціннісні настанови та орієнтири; з іншого, нове середовище (до якого адаптується) пред'являє інші вимоги, що суперечать сформованим стереотипам і установкам.

До того ж варто відмітити, що молодь сучасного українського суспільства за своїми соціологічними ознаками відрізняється від попередніх поколінь. Ця відмінність простежується насамперед у її прагненні до самореалізації та свободи вибору, а також у сприйнятті життєвого шляху. Одним з показників успіху в житті є прагнення матеріальних цінностей та володіння ними. Це посилено підтримують і мас-медіа. Нове покоління народилося і росло в епоху відносної доступності більшості товарів, порівняльної соціально-економічної стабільності, і в результаті це викликало самовпевненість [26, с. 59].

Активність молоді стосовно політичних процесів, причини політичної поведінки та пов'язаної з нею тип соціальної поведінки, ціннісні орієнтації та інтереси молодого покоління мають велике значення для розвитку сучасних

соціальних процесів у суспільстві. Формування політичних цінностей молоді є значною проблемою, оскільки надалі ці цінності впливають на соціальну поведінку молоді та її участь у житті країни. Молодь як численна соціально-демографічна група сучасного суспільства досить активна, але щоб направити цю активність у потрібне русло, важливо регулювати її соціальну поведінку з боку держави, ЗМІ, політичних партій.

Процес засвоєння молодого людиною цінностей, базових для конкретного суспільства, ґрунтується на комплексі складних соціокультурних механізмів (політична соціалізація, формування системи ідентичностей, адаптація та ін.) [27, с. 13-14]. Їхня реалізація здебільшого залежить не лише від функціональності політичної системи, а й від ступеня розвитку політичної інфраструктури, що відіграє роль посередника у взаємовідносинах суспільства й влади та створює конкурентне середовище перетворень, де відбувається зіткнення різних політичних акторів, що відрізняються своїми ціннісно-нормативними стратегіями [28, с. 57].

Як зазначають науковці, політичні цінності можна розглядати у двох контекстах: масовому, і тут варто говорити про соціально-психологічні умови формування ціннісної системи через призму національної ідентичності, орієнтації на дотримання норм, законів і ін., або ж – у контексті індивідуальності. Колективні політичні цінності досить часто формуються провладними силами чи інститутами влади і є прикладом утвердження та закріплення особистих уявлень у свідомості широких верств населення, проте такі цінності можна брати до уваги лише у випадку коли суспільство насправді є вільним та має високий рівень культури. На переконання Ф. Фукуяма саме на основі ліберальних і демократичних цінностей та спільного досвіду, який може виконувати роль сполучної тканини й таким чином дозволить процвітати багатонаціональним суспільствам можна створити національну ідентичність. Така інклюзивна модель національної ідентичності має вирішальне значення для збереження сучасного політичного устрою [29, с. 31].

Найважливішим є те, що політичні цінності є структурним компонентом ідеології й ментальності колективної психології. Це означає, що одні і ті ж політичні явища у контексті різного ідеологічного трактування розуміються по-різному. Практично у кожному історико-епохальному періоді розвитку людства аксіологічна орієнтація індивіда кардинально змінювалася, створюючи при цьому як нові аксіологічні концепції, так і щораз новий ідеал людини. До прикладу, у ХХ столітті була спроба створити гармонійне суспільство, в якому людина працювала б на вершині ціннісної ієрархії, й забезпечити умови «для імплементації принципів свободи і справедливості» у соціальній сфері, але, як відомо, вона зазнала поразки. Власне, тут потрібно враховувати, що одним із невід'ємних компонентів системної трансформації є процес комплексних, багаторівневих змін в уявленнях індивідів, груп та верств населення про пріоритетні цілі й способи розвитку суспільства (тобто процес аксіологічної трансформації, що призводить до виникнення нових якісних характеристик ціннісної системи і пов'язаних з ними моделей трансформаційної масової політичної поведінки). Отже, будь-який аналіз аксіологічної трансформації повинен враховувати темпоральні й просторові, структурні та функціональні особливості цього процесу, зокрема й те, що основним механізмом реалізації аксіологічного трансформації постає ціннісний багатоскладовий конфлікт, який відображає ситуацію неминучих інституційних спотворень, пошуку нових норм, дисонансу традиційних та інноваційних орієнтацій [30, с. 98].

Для справедливості зазначимо, що питання зв'язку політичних цінностей та поведінки далеко не пусте і виступає постійним предметом суперечок у політичній психології. Ряд дослідників свідчить про незначності зв'язки, зокрема тому що між цінностями і поведінкою перебуває безліч опосередкуючих механізмів. Інші ж авторитетні дослідники говорять про наявність такого зв'язку, однак зауважують при цьому, що цінності визначають поведінку не окремо, а лише у вигляді кластерів.

Тим не менше, на наше переконання, політична поведінка зумовлена насамперед рівнем розвитку політичної свідомості людини, її цінностями та ідеалами. Політична свідомість є наслідком цілеспрямованого виховання і навчання, що формують знання, норми, вимоги, запити та ідеали. Це і є результатом соціально-політичних умов, що відображає особливості становища громадян і реальні політичні відносини в суспільстві, нерідко спонтанні й доволі суперечливі [26, с. 62].

Дійсно, як уже було відмічено у межах цієї кваліфікаційної роботи, політичні цінності пов'язані з політичною діяльністю та регулюють політичну поведінку.

По-перше, вони спонукають людей до політичних дій; по-друге, об'єднують їх у солідарні групи; по-третє, диктують, як треба чинити в тих чи інших політичних ситуаціях; по-четверте, є критеріями прийняття рішень.

До політичних цінностей зазвичай відносяться: свобода, демократія, влада, справедливість, солідарність, патріотизм, громадянський борг, рівність та ін. При цьому ціннісна система встановлюється набагато складніше ніж, скажімо вводяться в дію певні закони та норми поведінки, політична ціннісна система формується переважно у трансформаційних умовах, тому будь-які перетворення у суспільстві є еквівалентом ціннісним змінам [28, с. 59].

Певний набір цінностей, їх конкретна комбінація лежить в основі ідеології, яка вирішальною мірою визначає зміст політичної поведінки. Так, цінності свободи, індивідуалізму, особистого успіху є основою ідеології західного світу. Спроба поєднання таких цінностей, як свобода, рівність, справедливість, – в основі комуністичної ідеології.

Існує прямо пропорційна залежність між наявністю у людини цінностей та інтенсивністю її участі в політиці: чим більше у людини цінностей, тим активніше вона їх реалізує, захищає, відстоює.

Так, цінність демократії стає причиною створення демократичних партій, рухів, участі у демократичному процесі. Цінність патріотизму здатна спонукати людей на масові героїчні дії в ім'я вітчизни. Так само цінність влади, як

правило, лежить в основі майже будь-якої політичної кар'єри. І навпаки: відсутність цінностей веде до політичної пасивності, є свідченням громадянської незрілості, маргіналізації свідомості.

Цінності регулюють політичну поведінку. У зв'язку з цим ключовим питанням є визначення особливостей цього процесу, а точніше співвідношення між цінностями як переважно когнітивним компонентом особистості та їх проявом на поведінковому рівні. Це питання є особливо важливим для розуміння ціннісних змін у суспільній свідомості та їхнього впливу на політичні трансформації.

Видається, що якщо декларується прихильність до певної цінності (наприклад, ліберальної), але при цьому вона не співвідноситься з жодним способом її практичної реалізації, то це означає або її чисто «вербальне» прийняття, що не визначає тенденцію зміни свідомості (наприклад, лібералізацією), або її ототожнення з «відповідною» цінністю традиційного світогляду. У більш широкому сенсі це означає, що цінності, що не ідентифікуються із способами їх реалізації, не здатні істотно впливати на трансформаційні процеси в суспільстві.

Загалом, як соціальна істота, людина влаштована так, що все, що потрапляє в її поле зору і залучається до кола її діяльності, наділяється значенням. Значення - це сенс, яким наділяються поняття та предмети, що становлять соціальне оточення людини, їх важливість та роль. Навіть коли ми говоримо, що ця річ не має для нас значення, ми неявно поміщаємо її на деяку шкалу значень і надаємо їй мінімальну або нульову важливість.

Роль цінностей у суспільстві величезна. І не дивно, що вони виконують різні функції. Вони регулюють соціальні відносини та взаємодії людей, і в цій якості їх можна назвати цінностями – регуляторами. Цінності проявляють себе і як фундаментальні норми, що забезпечують цілісність суспільства. Тому вони мають і другу спеціальність – бути ціннісними нормами. Одне з основних занять цінностей служити мотивом поведінки. Людина прагне здобути те, чого потребує, що цінує, відповідно орієнтує поведінку на конкретні цінності,

причому орієнтує свідомо. І це властивість бути мотивом поведінки. Отже, в єдине ціле пов'язані цінності, потреби та мотиви.

Шкала цінностей людини – стрижень її особистості. Ми характеризуємо людину як особистість залежно від того, на які цінності вона орієнтується, і чи збігаються обрані нею цінності з тими, які суспільство визнає у числі найважливіших. Насамперед – це етичні та релігійні цінності. Вони займають верхню частину шкали суспільних цінностей. Цінностей немає у тварин, і практично вони відсутні у немовляти. Отже, вони біологічно не успадковуються. Вони набуваються у суспільстві в ході соціалізації. Зростає людина, формується її система цінностей. Розвинена система цінностей – результат правильної соціалізації, а не її передумова. Цінності відображають не просто дефіцит, потребу людини в чомусь, а й процес соціального порівняння. Люди не просто відчують свої потреби, а й усвідомлюють їх, а усвідомлюючи, порівнюють себе з іншими. Оцінка себе в порівнянні з іншими, виражає прагнення до самореалізації та самоствердження. Цінності – не лише механізм, а й результат соціального порівняння, спосіб упорядкування елементів культури.

Сьогодні процес соціалізації молоді ускладнюється переоцінкою традицій, норм і цінностей. Якщо раніше молодь спиралася на досвід попередніх поколінь, то тепер їй доводиться творити новий соціальний досвід, покладаючись переважно на себе. Тим не менше, цінності безперечно мають вплив на політичну поведінку студентської молоді.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИ І МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокича)

Методика «Ціннісні орієнтації» розроблена Мілтоном Рокичем як тест особистості, спрямований на вивчення ціннісно-мотиваційної сфери людини. Слід наголосити, що система ціннісних орієнтацій визначає змістовний бік спрямованості особистості й становить основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції й «філософії життя».

Методика встановлення ціннісних орієнтацій М. Рокича заснована на прямому ранжуванні списку цінностей і є однією з найпоширеніших в наш час. М. Рокич розрізняє два класи цінностей:

- термінальні – переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути;
- інструментальні – переконання в тому, що якийсь образ дій або властивість особистості є кращим у будь-якій ситуації [31, с. 37-28].

Цей розподіл відповідає традиційному розподілу на цінності-цілі й цінності-засоби. Перевагою методики є універсальність, зручність і економічність у проведенні обстеження й обробці результатів, а також гнучкість – можливість варіювати як стимульний матеріал (списки цінностей), так і інструкції. Однак істотним її недоліком є вплив соціальної бажаності, можливість нещирості. Тому особливу роль у цьому випадку відіграє мотивація діагностики, добровільний характер тестування й наявність контакту між психологом і випробуваним.

Опитуваному представляється список з 18 цінностей. Його завдання – пронумерувати їх у порядку значимості, згідно тих принципів, якими особа керується у своєму житті. Тобто найбільш значима буде позначена як 1, тоді як найменш важлива буде останньою й посяде 18 місце.

Аналізуючи ієрархію цінностей, звертаємо увагу на їхнє угруповання випробуваним у змістовні блоки. Так можна виділити «конкретні» і «абстрактні» цінності, цінності професійної самореалізації й особистого життя тощо. Інструментальні цінності можуть групуватися в етичні, цінності спілкування, цінності справи, індивідуалістичні й конформістські, а також альтруїстичні цінності, цінності самоствердження, прийняття інших і т. д. [32, с. 119].

Завдання полягає у встановленні індивідуальної закономірності. Однак якщо не вдається виявити жодної закономірності, можна припустити або несформованість у досліджуваного системи цінностей, або нещирість відповідей.

2.2 «Тест соціальних і політичних позицій» (Г. Айзенк, Г. Вілксон)

Тест соціально-політичних позицій (автори Г. Айзенк, Г. Вільсон) дозволяє деталізовано виокремити політико-правові настанови респондентів. Методика вимірює сім шкал («Соціалізм», «Расизм», «Дозволеність», «Релігійність», «Лібералізм», «Реакційність», «Пацифізм»), які у подальшому інтегруються у два незалежних фактори «Жорсткість», «Консерватизм» [33].

Опитувальник складається з 176 тверджень, які респондент оцінює за 7-бальною шкалою, обираючи одну із запропонованих відповідей: «повністю підтримую твердження», «згодний/згодна в цілому», «складно зробити вибір/запитання поставлене так, що на нього складно надати відповідь», «не згодний/не згодна в цілому», «абсолютно не згодний/не згодна».

Фактор «Жорсткість – м'якість» описує соціальну настанову особистості демонструвати настирливість, або навпаки, поступливість у соціальному й особистому житті. Настанова на жорсткість у соціальному житті проявляє особистісну готовність проявляти мужність, агресивність, фізичну та емоційну силу. Натомість м'якість, як особистісна настанова, проявляється у здатності

респондента до співпереживання, готовності проявлять у взаємодії ніжність і поступливість [34].

Фактор «Радикалізм – консерватизм». Радикально налаштовані респонденти більш прогресивні, схильні соціалістичним моделям устрою держави. Консервативно налаштовані респонденти підтримують капіталістичні моделі устрою держави.

Шкала «Соціалізм» дозволяє ідентифікувати прихильність респондентів до представників бідних верств населення, поблажливе ставлення до ідеї відміни приватної власності. Натомість представники заможних членів суспільства у таких респондентів викликають емоційне відторгнення. Низькі бали за шкалою свідчать про капіталістичну спрямованість особистості, схильність позитивно оцінювати підприємницькі ініціативи, схвалювати ідеї націоналізації виробництва. Низькі бали свідчать про сприймання респондентами представників робітничих професій, як схильних до бунтарства.

Шкала «Расизм» в авторській інтерпретації дозволяє ідентифікувати осіб, схильних до расистських настанов. Високі бали свідчать про негативне ставлення щодо активних міграційних процесів; схильність пропагувати расову, національну сегрегацію, антисемітські настрої; негативне ставлення щодо представників інших національностей. Низькі бали свідчать про толерантне ставлення до етнічних меншин, схвалення іміграції, впевненість щодо рівності представників різних народів і рас.

Шкала «Дозволеність» дозволяє ідентифікувати готовність особистості схвалювати або заперечувати сексуальну свободу, нестандартні моделі життя (у тому числі андеграундні). Респонденти, які набрали високі бали за шкалою, схвалюють або ставляться толерантно до різних проявів сексуальної поведінки. Також вони готові підтримувати ініціативи з легалізації наркотичних речовин. Терпимість і орієнтація на пошук задоволення – основна тенденція, яку демонструють респонденти. Респонденти з низькими показниками за шкалою схильні відчувати емоційне відторгнення названих тенденцій, схвалюють

цензуру, покарання для порушників закону та активно пропагують традиційні цінності [34].

Шкала «Релігійність» ідентифікує осіб, яким притаманна віра в вищі сили, життя після смерті або інші релігійні вірування. Респонденти, які за цією шкалою набрали високі бали позитивно оцінюють роль церкви в житті суспільства, відвідують релігійні церемонії. Низькі бали за шкалою, свідчать про приналежність респондента до атеїстів або агностиків, які не вбачають важливої ролі релігійних організацій у житті суспільства.

Шкала «Лібералізм». Високі бали за шкалою свідчать про значущість для респондента особистісної і підприємницької свободи, негативне ставлення до втручання держави в особисте життя громадян. Низькі бали свідчать про схвалення державного регулювання бізнес-процесів та інших сфер особистого життя. Для таких респондентів притаманний патріотизм, лояльність державі [35, с. 456].

Шкала «Реакційність». Респонденти з високими балами за даною шкалою відчувають стурбованість щодо деструктивних явищ в суспільстві, підтримують традиційні суспільні соціальні інститути і надають перевагу традиційним моделям суспільного розвитку, які прийшли випробування часом. Особи з низькими балами за цією шкалою схильні вірити у можливість еволюційних трансформацій, демонструють орієнтованість на прогресивне майбутнє.

Шкала «Пацифізм». Особи, які отримали високі бали за шкалою переконані у тому, що війни не мають жодного виправдання, відстоюють політику відсутності спротиву, попри потенційні матеріальні збитки. Респонденти, які набрали низькі бали за шкалою, підтримують збільшення військового потенціалу власної держави та виправдовують збройний спротив зовнішній агресії або воєнну агресію власної держави стосовно інших держав. Їм притаманне переконання, що війна є природнім явищем. Також ці респонденти схильні підтримувати дозвіл на вільне володіння зброєю пересічним громадянам.

Як слушно зауважує Л. В. Никоненко [33, с. 69], цінність цієї методики в тому, що вона дозволяє виявити політико-правові настанови, які відображають актуальні настрої представників студентів в умовах геополітичних коливань України і збройного конфлікту РФ і України.

2.3 Опитувальник «Особливості політичної соціалізації особистості» (Є. Чорний)

Опитувальник «Особливості політичної соціалізації особистості» Є. Чорного призначений для ідентифікації політико-правових уявлень та ставлення особи до політико-правової дійсності. Методика містить шість шкал, за допомогою яких вимірюються політико-правові уявлення, ставлення респондентів до політико-правової реальності і мотивацію політичної участі [37].

Шкала «Сприймання влади та її окремих характеристик». Для респондентів, які набрали за шкалою високі бали, притаманне сприймання влади як необхідного атрибуту суспільного життя, що забезпечує безпеку і визначає конструктивне існування соціуму. Низькі показники шкали свідчать про сприймання влади, як необхідного зла і результату недосконалості суспільства. Влада і її представники уявляються як неідеальні [37, с. 86].

Шкала «Ставлення до політики». Високі бали дозволяють ідентифікувати позитивне, зацікавлене ставлення до політики, яка сприймається як центральний і консолідуючий осередок суспільного життя. Політика розглядається як необхідний задля нормального життя суспільства процес. Низькі бали за шкалою ідентифікують негативне або байдуже ставлення особистості до цієї сфери суспільного життя. Такі респонденти дистанціюються від політичного процесу, вважають політику справою брудною і пов'язаною із брехнею. Маніпулювання суспільною і індивідуальною свідомістю вважається обов'язковою ознакою політичного процесу.

Шкала «Ставлення до політиків». Згідно авторського трактування високі бали за цією шкалою свідчать про переважання позитивного ставлення особистості до політичної діяльності, розуміння значущості ролі політиків та визнання намірів брати активну участь у політичній діяльності. Натомість, низькі бали свідчать про негативне сприймання професійної політичної активності, неприйняття політичної діяльності як суспільно значущої.

Шкала «Ставлення до інститутів влади». Для респондентів із високими балами за цією шкалою інститути влади сприймаються, як необхідний і єдиний можливий механізм реалізації законів, норм суспільного життя, який відображає основні цінності соціуму. Низькі бали за шкалою свідчать про негативне сприймання інститутів влади через їх неефективність, віддаленість від громадян, корумпованість і кримінальну орієнтованість.

Шкала «Мотиваційний блок політичної свідомості». Високі бали за цією шкалою відображають стійку позитивну мотивацію щодо політичної участі. Для цих респондентів притаманна осмислена участь у різноманітних видах політичної активності. Для респондентів, які отримали низькі бали за шкалою, характерна особистісна невизначеність щодо прийнятних моделей політичної участі, розмитість, нерозвиненість мотивації участі у суспільно-політичних процесах.

Шкала «Когнітивний блок політичної свідомості». Згідно авторського задуму, високі бали за даною шкалою свідчать про визначеність і структурованість системи ідеологічних уподобань, стійкість політичних орієнтацій у респондентів. Натомість, низькі бали свідчать про нерозвиненість, розмитість, взаємна неузгодженість у системі ідеологічних уявлень, політичних поглядів і орієнтацій респондентів.

2.4 Авторська анкета «Політичні цінності і активність студентської молоді»

Оскільки, як було зазначено вище, питання політичних цінностей і політичної активності розглядається частіше в межах політологічних і соціологічних досліджень і в науковій думці існують різні позиції щодо наявності взаємозв'язків між ними. Тим більше через брак психологічного осмислення цієї проблематики необхідно зрозуміти наявність чи існують певні закономірності. У зв'язку з зазначеним автор прийшов до висновку про необхідність розроблення авторської анкети.

Анкета «Політичні цінності і активність студентської молоді» складається з 10 питань, на які опитаному пропонується відповісти, надавши розгорнуту відповідь. Питання сформульовані таким чином, щоб можна було прослідкувати зв'язок між цінностями особи та особливостями її політичної активності.

РОЗДІЛ 3.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ЦІННОСТЕЙ З ПОЛІТИЧНОЮ ПОВЕДІНКОЮ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

3.1 Характеристика вибірки і організація дослідження (етапи)

У дослідженні взяли участь студенти місцевого закладу вищої освіти віком 17-22 роки. Серед яких хлопці становлять – 12 осіб, а дівчата – 18 осіб. Тобто гендерний розподіл становить 40% хлопців і 60% дівчат.

Емпіричне дослідження проводилося в гібридній формі (онлайн за допомогою інструментів Google і офлайн). Щодо останнього, то дослідження проводилось в закладі вищої освіти протягом одного заняття. Після попередньої бесіди з досліджуваними, в якій роз'яснювалася мета дослідження, студенти отримали індивідуальні листи с тестовими завданнями. Всі запропоновані тести мали відповідну інструкцію, але для однаковості розуміння завдань всіма досліджуваними інструкції були зачитані вголос та прокоментовані. Кожен студент мав можливість відповідати на запитання у власному для себе темпі роботи. Опитування проводилося анонімно, досліджувані вказали лише кількість років та стать.

Емпіричне дослідження проводилося в декілька етапів:

1) теоретичний аналіз проблеми, розробка гіпотез, підбір і підготовка психодіагностичних методик для проведення дослідження.

2) проведення дослідження, в процесі якого досліджуваним надавалися психодіагностичні методики. Методики заповнювалися досліджуваними в присутності експериментатора, що дало змогу відповідати на запитання

досліджуваних по ходу заповнення методик, якщо вони виникали. А також відповіді по деяких методиках були отримані за допомогою використання інструментів Google – гугл-форм.

3) кількісна обробка і якісний аналіз отриманих результатів.

4) статистична обробка та остаточна інтерпретація результатів.

Наше дослідження відповідає кореляційній стратегії.

Для цього ми використали коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона для визначення зв'язку між окремими змінними та параметричний t–критерій Стьюдента для визначення статистично значущих відмінностей між показниками окремих груп досліджуваних.

Статистична обробка отриманих результатів здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми STATISTICA 7.0. Всі підрахунки виконувались у програмі Excel.

Для досягнення мети, перевірки гіпотези та виконання завдань, ми використали такі **методи** дослідження:

- теоретичні: індукції і дедукції (для формування та перевірки гіпотези), аналізу, синтезу, узагальнення (аналіз і синтез літератури з обраної проблеми, синтез і узагальнення отриманих результатів);

- емпіричні: психодіагностичні методики для виявлення особистісних характеристик та вибору стратегій в конфліктній ситуації досліджуваних;

- методи статистичної обробки отриманих результатів: кількісний та якісний аналіз результатів дослідження, кореляційний аналіз – визначення коефіцієнту лінійної кореляції Пірсона для визначення зв'язку між окремими змінними, параметричний t–критерій Стьюдента для визначення статистично значущих відмінностей між показниками окремих груп досліджуваних.

Для вирішення емпіричних завдань та перевірки гіпотез нами були використані такі діагностичні методики:

методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (додаток А);

тест соціальних і політичних позицій Г. Айзенка, Г. Вільсона (додаток Б);

опитувальник «Особливості політичної соціалізації особистості» Є. І. Чорного (додаток В);

авторська анкета «Політичні цінності і активність молоді» (додаток Г).

3.2 Особливості структури людських ціннісних орієнтацій відповідно до життєвих сфер

Застосування методики ціннісних орієнтацій М. Рокіча показало, що серед термінальних цінностей для студентів, яким вони поставили 1, тобто визначили як найважливіші є наступні.

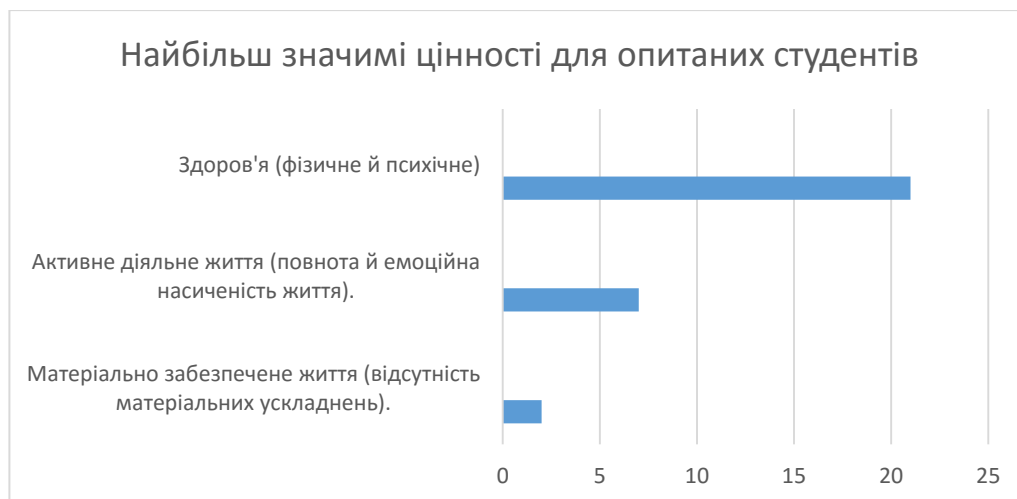

Рис. 3.2.1. Головні термінальні цінності для опитаних студентів

Для значної більшості опитаних (понад 70 %) основною цінністю виявилось здоров'я. Дійсно в родині, в навчальному закладі як і в іншому середовищі кожній особі з дитинства наголошують, що життя та здоров'я є найвищою соціальною цінністю, тому такий результат абсолютно не викликає подиву. Очевидно, що на визначення цінністю номер як здоров'я людини не останньою мірою також мала вплив пандемія.

Тоді як найменше балів з 18 запропонованих цінностей для студентів отримали - суспільне визнання (повага навколишніх, колективу, товаришів по

роботі), життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом), краса природи й мистецтва (переживання прекрасного в природі й у мистецтві).

Відповіді на питання списку Б методики ціннісних орієнтацій М. Рокіча продемонстрували які інструментальні цінності є в пріоритеті для студентів.

Рис. 3.2.2. Головні інструментальні цінності для опитаних студентів

Результати підтверджують, що українські студенти цінують насамперед чесність (правдивість, щирість), життєрадісність, а також для них важливими є освіченість і раціоналізм у прийнятті рішень.

Тож аналізуючи ієрархію цінностей, які були обрані студентами за згаданою методикою помітним є пріоритет саме особистісних і індивідуалістичних, що ще раз підтверджує характеристики нинішнього покоління.

3.3 Ідентифікація політико-правових настанов особистості

Перш ніж розглянути результати тесту соціальних і політичних позицій, необхідно зауважити, що термін «соціальна позиція» означає або становище індивідуума чи групи у суспільстві, або стійку систему їхніх стосунків до соціальних явищ, погляди, уявлення, встановлення та диспозиції особи щодо умов власної життєдіяльності, що реалізується її у референтних групах. Тим не

менш, щоб внести ясність у розуміння сутності даного поняття звернемося до загальнопсихологічних теорій особистості.

Один з основоположників диспозиційного спрямування Г. Олпорт стверджував, що кожна людина має певний набір стійких якостей, рис особистості (узагальнених диспозицій), що зберігаються з часом, і визначав рису як «схильність поводитися подібним чином у широкому діапазоні ситуацій», що забезпечує сталість поведінки людини незалежно від перебігу часу, подій та її життєвого досвіду [38, с. 278].

У своєму розумінні соціально-політичних позицій (СПП) Г. Айзенк виходив із того, що вони організовані у певну ієрархічну структуру, яка має чотири рівні. В основі цієї ієрархії лежать форми вираження думок, які ми виробляємо протягом усього свого життя. Такі думки корелюють друг з одним. Подібні зв'язки, що об'єднують велику кількість думок навколо центральної теми, є одиницю вищого порядку, ніж точки зору людини. Погляди теж певним чином взаємопов'язані і, своєю чергою, утворюють конструкцію ще вищого порядку, саме – ідеологію [39, с. 74].

Тож ієрархічна модель організації СПП особистості, згідно з Г. Айзенком, включає специфічні та звичайні думки (за аналогією зі специфічними та звичними реакціями в його теорії особистості); потім йдуть власне погляди (основні диспозиції); Вищий рівень ієрархії становить ідеологія (супер риси, чи типи).

Виходячи з вищесказаного, під соціально-політичними позиціями розуміється стійка система відношення індивіда до соціальних та політичних явищ, що проявляється у схильності особистості до певного сприйняття існуючої політичної ситуації, її оцінки та готовності до подальших дій і знаходить своє конкретне вираження у перевагах у сферах соціального та політичного життя. У цьому виходимо з ієрархічної організації соціально-політичних позицій особистості, сукупність яких, об'єднуючись у цілісну систему, характеризує особистість як суб'єкта соціально-політичної психології.

Г. Айзенк у своїй книзі «Суспільство та індивідуум. Про сенс і безглуздя у психології» [40] ясно показав, що одномірна модель аналізу політичних позицій здебільшого не придатна. Щоб простежити взаєморозташування ключових ідеологічних образів (комунізм, соціалізм, лібералізм, консерватизм, фашизм) доводиться спиратися на двовимірну модель, де поряд з «політичною» віссю «праві – ліві» (за термінологією Г. Айзенка «радикали – консерватори»), має бути введена вісь «жорсткість – м'якість» [40].

За твердженням Г. Айзенка, нам потрібні не один вимір або один континуум, а два розташовані під прямим кутом один до одного. Використовуючи метод факторного аналізу, він розробив спеціальний опитувальник, призначений для виміру зазначених факторів і що дозволяє оцінити особисті переваги випробуваних у сферах соціального та політичного життя. У ході емпіричного дослідження він використовував такі біполярні шкали: «Дозволеність - Суворість» (DZ), «Расизм – Антирасизм» (RS), «Релігійність – Атеїзм» (SL), «Соціалізм – Капіталізм» (SK), «Лібералізм – Консерватизм» (LK), «Реакційність – Прогресивність» (RK) та «Пацифізм – Мілітаризм» (PC).

Всі ці сім факторів, що визначають соціальні уподобання корелюють між собою і утворюють два головні суперфактори, які отримали назву «Радикалізм – Консерватизм» (FRK) та «Жорсткість – М'якість» (FZM). Суперфактори, будучи свого роду інтегральними показниками соціально-політичних позицій особистості, утворені сукупністю зазначених вище шкал і є два ортогональних, тобто статистично незалежних виміру особистості. Відповідно до концепції Г. Ю. Айзенка, характеристики дозволеності, расизму, релігійності, соціалізму, лібералізму, реакційності та пацифізму корелюють між собою таким чином, що різне поєднання виразності кожного фактора та визначає конкретну позицію людини в діапазоні двох позначених осей. Відповідно людей можна розділити на чотири групи, залежно від комбінації високої або низької оцінки в діапазоні одного фактора з високою або низькою оцінкою іншого фактора [39].

Аналіз графічного представлення даних (рисунок 3.2.3.) дозволяє конкретизувати наші уявлення про ієрархію соціально-політичних позицій студентів. У хлопців більш висловлені показники за шкалою «Дозволеність» ($t=85,86$), «Расизм» ($t=36,76$) та «Лібералізм» ($t=73,86$), відповідно у дівчат – «Релігійність» ($t = 38,27$), «Соціалізм» ($t = 152,46$), «Реакційність» ($t = 51,70$) і «Пацифізм» ($t = 52,86$).

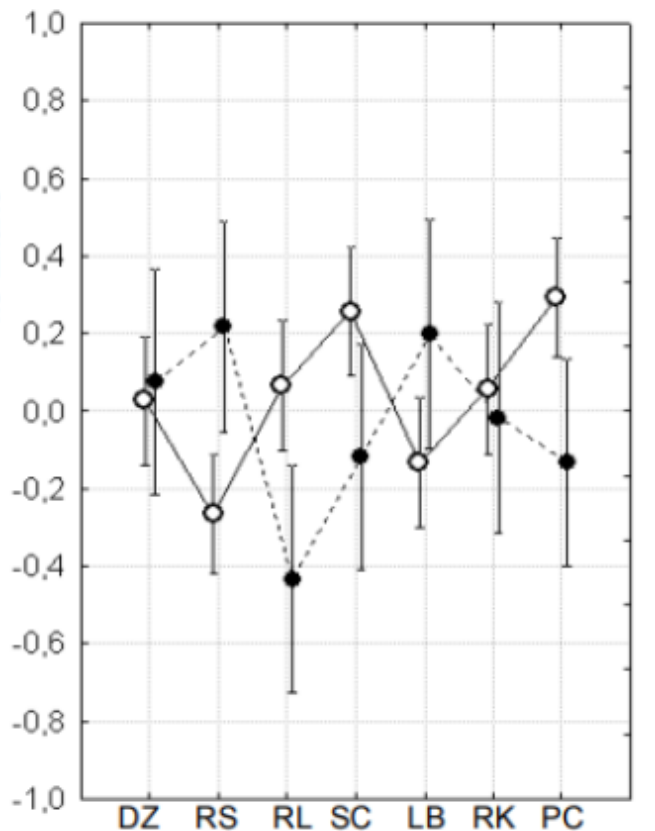

Рис. 3.2.3. Ієрархію соціально-політичних позицій студентів

При цьому середні значення за шкалами соціально-політичних позицій у юнаків і дівчат знаходяться на різних полюсах континуумів. «Дозволеність – Консерватизм» ($\eta = 3,50$), «Лібералізм – Консерватизм» ($\eta = 2,58$), «Реакційність – Прогресивність» ($\eta = 0,09$), «Пацифізм – Мілітаризм» ($\eta = 3,23$).

Юнаки мають більш виражені показники за шкалами «Дозволеність» ($t=85,86$), «Соціалізм» ($t=148,96$), «Лібералізм» ($t=73,86$), «Реакційність» ($t=51,80$) та «Пацифізм» ($t=49,63$). Середні значення соціально-політичних позицій, здебільшого перебувають у одному кінці шкал-континуумів, крім шкал

«Дозволеність - Суворість» ($\bar{y}=1,37$) і «Лібералізм - Реакційність» ($\bar{y}=1,80$), значення яких, лежать різних полюсах.

Дівчата мають більш виражені показники за шкалами «Расизм» ($t=32,96$), «Соціалізм» ($t=152,46$), «Реакційність» ($t=51,70$) та «Пацифізм» ($t= 52,86$). Середні значення за шкалами «Соціалізм – Капіталізм» ($\bar{y} = 5,20$) і «Лібералізм – Консерватизм» ($\bar{y} = 0,78$) лежать на різних полюсах шкал-континуумів.

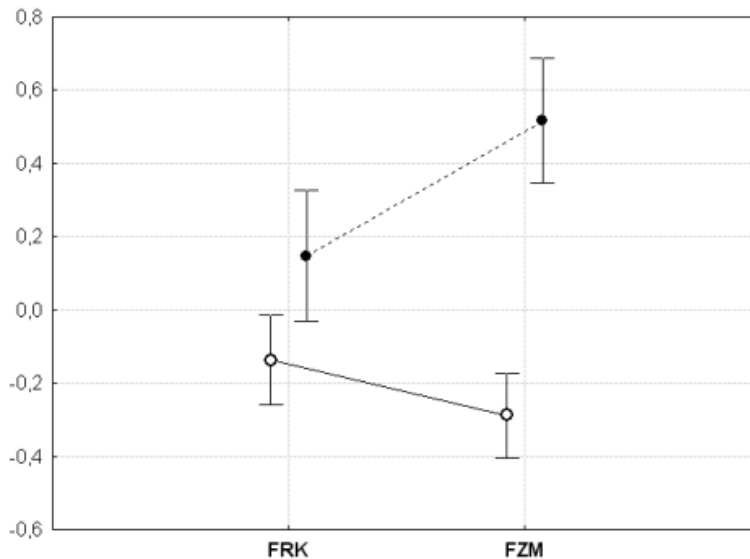

Рис. 3.2.4. Вираження суперфакторів у студентів

Таким чином, соціально-політичні позиції визначають спрямованість особистості та систему її цінностей у широкому діапазоні ситуацій. Помітно, що ступінь виразності СПП залежить статі студентів. У хлопців більш висловлені показники за шкалою «Дозволеність» ($t=85,86$), «Расизм» ($t=36,76$) та «Лібералізм» ($t=73,86$), а у дівчат – «Релігійність» ($t = 38,27$), «Соціалізм» ($t = 152,46$), «Реакційність» ($t = 51,70$) і «Пацифізм» ($t = 52,86$). Це слід враховувати при організації виховної та педагогічної роботи зі студентською молоддю.

3.4 Ідентифікація політико-правових уявлень та ставлення особи до політико-правової дійсності

Слід відзначити, що в умовах сьогодення основними інститутами політичної соціалізації молоді стає інтернет-контент і, зокрема, соціальні мережі, а не сім'я, освітні установи та громадсько-політичні організації. В умовах політичного та ідеологічного плюралізму будь-який цілеспрямований вплив на цей процес зробити складно. Проте різні політичні сили намагаються це робити.

Нині протидія такому хаотичному впливу на процес політичної соціалізації намагається надати держава у вигляді традиційних інститутів: школи, вузів, армії, молодіжних громадських організацій. У змістовному плані стрижнем такого впливу стає ідея патріотизму [41, с. 113].

Однак загалом відзначається тенденція до різкого скорочення традиційних форм політичної участі молоді, і цей факт пов'язується з сильним впливом на процес політичної соціалізації медіапростору. Неконвенційні, медіазалежні форми політичної участі заміняють і так невисоку електоральну активність молоді, водночас створюючи в неї ілюзію участі через перебування в інформаційному полі соціальних мереж. Саме протестні форми політичного участі нерідко інспіруються з допомогою [42, 43].

Середній індекс політичної соціалізації за школою «Особливості політичної соціалізації» Є. Чорного у відсотках підраховувався так: 48 балів, тобто максимально можливий результат за сукупністю всіх шести шкал опитувальника (максимально 8 балів за кожною шкалою) приймався за 100%.

Шкала	Середнє значення
Сприймання влади та її окремих характеристик	4,95
Ставлення до політики	4,50
Ставлення до політиків	4,30
Ставлення до інститутів влади	3,50
Мотиваційний блок політичної свідомості	5,45
Когнітивний блок політичної свідомості	5,50

Шкала 1 «Сприйняття влади та її окремих характеристик» включала такі показники: а) ієрахічність влади; б) тотальність влади, її інклюзивність; в) обмеженість влади; г) повноваження влади, її вплив; д) можливості впливу прийняття політичних рішень, взагалі політику, систему.

Помітно, що для опитаних влада все ж виступає як необхідний атрибут суспільного життя, що визначає існування соціуму, що забезпечує безпеку та конструктивні можливості особистості.

За другою шкалою – «Ставлення до політики» – середні показники вказують на те, що загалом ставлення нормальне, тобто, політика виглядає як центральний та організуючий початок суспільного життя, життєво необхідний нормального існування нашого суспільства та людини компонент реальності.

Результати за третьою шкалою: «Ставлення до політиків» показало, що студенти мають прямо протилежні погляди в ставленні до політиків. Високі бали вказують на розуміння та прийняття значимості ролі політиків у громадському житті. Тоді як низькі бали вказують на невдоволеність професійною політичною діяльністю та стереотипізацію її. Проте більшість опитаних віддали високі бали, тому маємо в середньому 4,30 балів.

А от результати за четвертою шкалою «Ставлення до інститутів влади» продемонстрували найнижчий результат серед опитаних – 3,50 балів. Тобто студенти мають низьку довіру до владних інституцій (проваохоронні органи, суди) через їх низьку ефективність, віддаленість та корумпованість.

П'ята шкала «Мотиваційний блок політичної свідомості» і одержані результати вказують, що загалом у студентів активно формується мотиваційна система щодо політики, влади, політичної діяльності. Присутнє осмислене прагнення того чи іншого типу політичної участі, політичної поведінки.

І результати останньої, шостої шкали «Когнітивний блок політичної свідомості» вказують на те, що у студентської молоді формується структурованість, визначеність системи ідеологічних переваг та політичних орієнтацій.

Отож не лише аналіз сучасної наукової літератури, присвяченої проблематиці політичної соціалізації молоді, а й повсякденне спостереження за життям студентської молоді дають змогу стверджувати, що існують тенденції зниження мотивації до традиційних форм політичної участі. Причому це виглядає як загальносвітовий тренд. Медіапростір – і це аж ніяк не телебачення або, тим більше, не друковані ЗМІ, які давно не користуються увагою молоді, а саме інтернет-простір з Instagram, TikTok, дає їм почуття причетності до тих чи інших подій та ситуацій. У тому числі у сфері політики. Але тільки в тих випадках, коли інтерес навмисно і вміло інспірується тими ж представниками медіапростору, або за їх допомогою. Як правило, йдеться про протестні акції. При цьому від реальної участі, наприклад, до електорального процесу, молодь все ще важко залучити.

3.5 Результати кореляційного аналізу

Поглиблений аналіз результатів використаних в дослідженні методик та авторської анкети дозволив зробити декілька підсумовань. Отримані результати свідчать про те, що за рівнем інтересу до політики всіх опитаних можна об'єднати в три групи: низький, середній та високий. Значна частина молоді (47%) має низький інтерес до політичних процесів у суспільстві. Вбачається, що такий стан речей не випадковий, адже в студентські роки відбувається не тільки соціальне, а й особистісне становлення, саме в цьому віці приділяється значна увага професійному самовизначенню, формуванню взаємостосунків з оточуючими. І лише для невеликої частини молоді (24%) підлітковий вік стає періодом розвитку політико-ідеологічних цінностей.

Рис. 3.5.1. Рівень прояву інтересу студентів до політики

Серед причин низького інтересу молоді до політики виділяють політичну неосвіченість, якій протистоїть хороші знання в інших сферах, висока раціональність, з якою вони досягають поставлених цілей в особистому житті. Причиною такого незнання може бути складність, невизначеність соціальних, економічних та політичних питань для тих, хто не має прямого доступу до відповідної інформації. Незнання та підміна понять сприяють тому, що не формуються навички політичної участі та політичний досвід. Для більшості молодих людей політико-економічна сфера здається чимось недосяжним, оскільки не можна безпосередньо відчувати та вплинути на неї (таке ставлення особливо характерно для групи з низьким інтересом до політики) [44, с. 212].

Інша причина – це особливість сприйняття політичних новин, коментарів як розважальної інформації, а не важливої сторони життя. Крім того, для більшості громадян політика видається «брудною» або справою для ледачих, жадібних, примітивних людей. Таке розчарування призводить до зниження інтересу та негативізму як домінантного модального ставлення до політики.

Ще одна особливість – гендерні відмінності. Серед людей з низьким рівнем інтересу до політики дівчат майже втричі більше, ніж хлопців, а в групі з високим рівнем зацікавленості спостерігається протилежна тенденція: хлопці

переважають більш ніж у три рази. Таку тенденцію можна пояснити, наприклад, впливом орієнтації соціальних стереотипів на те, що політика та участь у ній, політичне лідерство, політична діяльність є для жінок другорядними, оскільки тип відносин, який характеризується впевненістю та незалежністю, є домінуючим у політичній сфері. Крім того, різна політична соціалізація орієнтує чоловіків і жінок на різні рольові стратегії поведінки, різне ставлення до політики [45, с. 14].

Серед факторів політичної активності молоді виокремлюють макрофактори (домінуючі світові тенденції, що звільняють чи поневолюють людину, характер політичного режиму, морально-політична ситуація в країні); фактори середнього рівня (самопочуття особистості, стосунки в колективі, сімейний стан); мікрофактори (освіта, минулий досвід, свобода, мотиви, темперамент, самоідентифікація з референтною групою).

Загалом між політичною активністю громадян і ефективністю політичної системи існує досить суперечливий зв'язок. Різке збільшення кількості громадян і соціальних груп, залучених до політичної діяльності, що проявляється у зростанні кількості партій і масових рухів, у політизації етнічних груп, страйках, політичних демонстраціях, призводить до зниження ефективності функціонування політичної системи і може паралізувати її. І, навпаки, політична діяльність сприяє підвищенню ефективності політичної системи, якщо вона проявляється в інституційних формах, регулюється правовими та політичними нормами.

За даними опитування студентів щодо політичного життя суспільства простежується модель пасивного інтересу. Вони визнають, що активно не займаються політикою, але 37,7% визначили, що, хоча й не брали участі в політичній діяльності, вони регулярно цікавляться політикою. Ще 39,2% цікавляться політичним життям випадково. Лише 2,3% респондентів визнають активну участь у роботі політичних партій і рухів, ще 13,9% брали участь у політичних акціях, мітингах, демонстраціях. Є й ті, хто взагалі не цікавиться політикою – 7,1%.

Рис. 3.5.2 Відношення студентів до політичного життя суспільства

Переважає більшість, як стверджують інші дослідники, обрала демократичний режим найкращим для сучасної України – 76,66 %: деякі висловилися за повернення жорстких режимів влади, а саме 3,33 % обрала найкращим тоталітарний, а 3,33 % – авторитарний, а 16,60 % не змогли відповісти.

Рис. 3.5.3. Найкращий політичний режим на думку студентів для країни

Так само й організація політичного життя, на думку більшості, має здійснюватися на демократичних засадах – 61,2% опитаних. Вважається, що в політичному житті має домінувати сильний авторитарний лідер – 25,6%. Для 13,2% це питання видалося занадто складним.

Серед цінностей, які є важливими для студентської молоді опитані визначили індивідуальну свободу, свободу думки і слова, незалежність поглядів, рівність можливостей. Помітно, що розуміння сутності політичних цінностей у сучасної молоді з числа здобувачів вищої освіти сформовані не достатньо, хоча деякі студенти виявляють цікавість до політичних процесів.

Попри невисокий інтерес молоді до політичної діяльності це не означає її абсолютної політичної апатії: зберігаються невисокі, але стабільні показники участі молодих людей у виборчому процесі та організаціях політичної спрямованості. Студентська молодь активніше проявляє свою залученість у соціально-політичне життя шляхом участі в мітингах, протестах. Аналіз мотивації різних форм політичної участі показує, що найпоширенішими мотивами є колективні (благо суспільства, ситуація у країні, турбота про нужденних). Для представників молодого покоління дуже важливою є висока емоційна віддача.

3.6. РЕКОМЕНДАЦІЇ

Ціннісна свідомість молоді може стати ефективним інструментом для стабілізації суспільства у всіх сферах життєдіяльності.

Однак складність та неоднозначність процесу політичної соціалізації визначається низкою факторів:

- об'єктивна політична реальність являє собою дуже складне, нерідко суперечливе явище і водночас перманентно протікаючий процес;

- здатність до пізнання політичної реальності формується, як правило, до підліткового віку, оскільки когнітивною основою цього є певний рівень розвитку абстрактно-логічного мислення;

- мотивація до пізнання політичної реальності не відбувається автоматично, як, наприклад, мотивація до пізнання та вдосконалення взаємодії з іншими людьми, оскільки не тільки виживання, а й досить успішне життя цілком можливе поза полем політики, а ось поза полем відносин – ні [46, с. 78];

- особливості інтересу та мотивації до пізнання об'єктивної політичної реальності, а, тим більше, до тих чи інших форм та способів політичної участі визначається такими факторами.

По-перше, характеристиками самої політичної реальності – наявністю соціально-політичної напруженості, конфліктів, криз тощо.

По-друге, політичними традиціями та загалом особливостями політичної культури та політичної ментальності конкретного суспільства.

По-третє, особливостями інститутів та агентів політичної соціалізації та, по-четверте, особливостями інформаційно-технологічної системи [47, с. 43].

Очевидною є важливість дослідження політичних цінностей і активності молоді, оскільки підлітки та молоді люди, яким зараз 18-22 роки через кілька десятиліть визначатимуть розвиток окремих країн та всього світу загалом. У зв'язку з цим виникає низка проблем та питань. Наприклад, як має виглядати певна ідеальна модель політичної соціалізації, якої потрібно прагнути?

Зрозуміло, такі моделі час від часу вибудовуються теоретиками, але, по-перше, чи завжди теоретичні моделі втілювалися у життя, по-друге, коли вони однак коли втілювалися, це не завжди і не повсюдно, призводило до конструктивних результатів, по-третє, багато що змінюється у світі і потрібні інші моделі. І нарешті, навіть якщо сформулювати адекватні часу та політичному простору моделі політичної соціалізації, то як їх реалізувати?

Вбачається, що для розуміння власних політичних цінностей і активізації залучення молоді до політичних процесів слід наголошувати на розширенні освітніх програм, спрямованих на розвиток компетенцій у галузі основ організаційної та управлінської діяльності, міжособистісного спілкування, політико-правової грамотності («школи лідерства», практичні семінари, тренінги).

У навчальних закладах необхідно організовувати дискусійний майданчик для обговорення та вирішення проблем молодіжної політики (лекції-бесіди, круглі столи, дебат-клуби). В рамках обласних та муніципальних адміністрацій доцільно створювати інтернет-портали, орієнтовані на інформування молодих людей про найбільш значущі молодіжні ініціативи, конкурси та проекти, а також загальноцивільні патріотичні акції (мітинги, демонстрації, флешмоби) та волонтерські заходи.

Для задоволення приватних мотивів (самореалізація, кар'єра) слід розвивати та заохочувати молодіжні органи самоврядування (студентські профспілки, молодіжні уряди та парламенти тощо), що сприяють залученню молодих людей до політичних процесів.

ВИСНОВКИ

Дослідження особливостей ціннісних орієнтацій й політичної участі студентської молоді, а також їх взаємозв'язків у межах цієї кваліфікаційної роботи дозволило сформулювати наступні висновки.

Аналіз сучасних концепцій дослідження цінностей дозволяє виділити три основні підходи до інтерпретації цього поняття: 1) як індивідуальна значимість об'єкта для людини, соціальної групи, суспільства загалом; 2) незалежне існування цінностей, які є значущими власними силами; 3) як ідеальних об'єктів, що є базовими для формування першочергових цілей у різноманітних сферах людської діяльності.

Проте незалежно від специфіки фокусу аналізу у сучасних соціально-історичних умовах цінності досліджуються як найважливіші компоненти індивідуальної та суспільної свідомості, що впливають на формування життєвих стратегій та основних засобів їх реалізації, що регулюють соціальну поведінку та обумовлюють характер взаємодії соціальних суб'єктів.

Як в Україні, так і за кордоном переважна більшість досліджень політичних цінностей носять соціологічний і політологічний характер і фокусуються на визначенні структури політичних цінностей будь-яких соціальних груп чи суспільства в цілому. Психологічний аналіз є наймолодшим у науці та акцентує увагу на психологічній природі цінностей, їх місце у структурі особистості та регулюючій ролі у життєдіяльності людей. Поза увагою залишається політичний простір як сфера реалізації цінностей громадян. До того ж психологічні методи дослідження ціннісно-ідеологічних орієнтацій політиків недостатньо представлені у сучасній науці.

Політичні цінності виступають і як психологічний конструкт, тобто елемент структури особистості, смислове ядро політичної свідомості. У цьому випадку вони є стійкими переконаннями людини чи групи людей, відбивають значимість для них тих чи інших ідей, принципів, показників політичних явищ і процесів. Як психологічні конструкти політичні цінності існують в індивідуальній та масовій політичній свідомості. Формування політичних

цінностей особистості відбувається шляхом їх засвоєння із зовнішнього соціокультурного та суспільно-політичного середовища.

Політичні цінності пов'язані з політичною діяльністю та регулюють політичну поведінку. У процесі формування політичних цінностей велике значення має включеність до будь-якої діяльності (суспільної, політичної, партійної), цінності виступають її регуляторами. Суб'єктно-діяльнісний підхід у психології, який постулює принцип єдності свідомості та діяльності, таким чином, дозволяє, з одного боку, визначити політичну діяльність як фактор, що детермінує ціннісні орієнтації громадян у політиці. З іншого боку, цінності політичних суб'єктів виявляються у їх політичній діяльності, керують нею.

Через призму своєї картини світу молодь сприймає політичну реальність, через систему ціннісних орієнтацій формує ставлення до політичних явищ та певних форм політичної поведінки відповідно. З психологічної точки зору, активні чи пасивні форми політичної поведінки суб'єктів відбивають особливості їх політичної соціалізації. Інтенсивність та зміст політичної участі показують ефективність політичної соціалізації індивіда у цьому соціумі. У цьому політична соціалізація постає як процес взаємодії індивіда і політичної системи, у результаті відбувається адаптація індивіда до цієї системи, перетворення його в громадянина. Юнацький етап, що відповідає періоду студентства, характеризується зростанням усвідомленості та критичності відносин до політики, самостійністю політичного вибору.

Процес засвоєння молодого людиною цінностей, базових для конкретного суспільства, ґрунтується на комплексі складних соціокультурних механізмів (політична соціалізація, формування системи ідентичностей, адаптація та ін.) Проблематика зв'язку політичних цінностей та поведінки далеко не пуста і виступає постійним предметом суперечок у політичній психології. Ряд дослідників свідчить про незначності зв'язки, зокрема тому що між цінностями і поведінкою перебуває безліч опосередкуючих механізмів. Інші ж авторитетні дослідники говорять про наявність такого зв'язку, однак зауважують при

цьому, що цінності визначають поведінку не окремо, а лише у вигляді кластерів.

На наше переконання, політична поведінка зумовлена насамперед рівнем розвитку політичної свідомості людини, її цінностями та ідеалами. Політична свідомість є наслідком цілеспрямованого виховання і навчання, що формують знання, норми, вимоги, запити та ідеали. Це і є результатом соціально-політичних умов, що відображає особливості становища громадян і реальні політичні відносини в суспільстві, нерідко спонтанні й доволі суперечливі.

В умовах сьогодення процес соціалізації молоді ускладнюється переоцінкою традицій, норм і цінностей. Якщо раніше молодь спиралася на досвід попередніх поколінь, то тепер їй доводиться творити новий соціальний досвід, покладаючись переважно на себе. Тим не менше, цінності безперечно мають вплив на політичну поведінку студентської молоді.

Для дослідження взаємозв'язків цінностей з політичною поведінкою студентської молоді було проведено емпіричне дослідження. У взяли участь студенти місцевого закладу вищої освіти віком 17-22 роки. Серед яких хлопці становлять – 12 осіб, а дівчата – 18 осіб. Тобто гендерний розподіл становить 40% хлопців і 60% дівчат. Емпіричне дослідження проводилося в гібридній формі в декілька етапів, серед яких: 1) теоретичний аналіз проблеми, розробка гіпотез, підбір і підготовка психодіагностичних методик для проведення дослідження; 2) проведення дослідження, в процесі якого досліджуваним надавалися психодіагностичні методики; 3) кількісна обробка і якісний аналіз отриманих результатів; 4) статистична обробка та остаточна інтерпретація результатів.

Для досягнення мети, перевірки гіпотези та виконання завдань було використано ряд методів. Зокрема, теоретичні: індукції і дедукції (для формування та перевірки гіпотези), аналізу, синтезу, узагальнення (аналіз і синтез літератури з обраної проблеми, синтез і узагальнення отриманих результатів); емпіричні: психодіагностичні методики для виявлення особистісних характеристик та вибору стратегій в конфліктній ситуації

досліджуваних; методи статистичної обробки отриманих результатів: кількісний та якісний аналіз результатів дослідження, кореляційний аналіз.

Для вирішення емпіричних завдань та перевірки гіпотез нами були використані такі діагностичні методики: методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча; тест соціальних і політичних позицій Г. Айзенка, Г. Вільсона; опитувальник «Особливості політичної соціалізації особистості» Є. І. Чорного; авторська анкета «Політичні цінності і активність молоді».

Серед ієрархії цінностей, які були обрані студентами за пропонованою методикою помітним є пріоритет саме особистісних і індивідуалістичних, що ще раз підтверджує характеристики нинішнього покоління.

Соціально-політичні позиції визначають спрямованість особистості та систему її цінностей у широкому діапазоні ситуацій. Помітно, що ступінь виразності таких позицій залежить статі здобувачів освіти. У хлопців більш висловлені показники за шкалою «Дозволеність» ($t=85,86$), «Расизм» ($t=36,76$) та «Лібералізм» ($t=73,86$), а у дівчат – «Релігійність» ($t = 38,27$), «Соціалізм» ($t = 152,46$), «Реакційність» ($t = 51,70$) і «Пацифізм» ($t = 52,86$). Це слід враховувати при організації виховної та педагогічної роботи зі студентською молоддю.

Студенти мають нормальне ставлення до політики і політиків, тобто, для них політика виглядає як центральний та організуючий початок суспільного життя, життєво необхідний нормального існування нашого суспільства та людини компонент реальності. Тоді як здобувачі освіти мають низьку довіру до владних інституцій (проваохоронні органи, суди) через їх низьку ефективність, віддаленість та корумпованість. У студентів лише формується мотиваційна система щодо політики, влади, політичної діяльності, а також структурованість, визначеність системи ідеологічних переваг та політичних орієнтацій.

Серед цінностей, які є важливими для студентської молоді опитані визначили індивідуальну свободу, свободу думки і слова, незалежність поглядів, рівність можливостей. Попри невисокий інтерес молоді до політичної діяльності це не означає її абсолютної політичної апатії: зберігаються невисокі,

але стабільні показники участі молодих людей у виборчому процесі та організаціях політичної спрямованості. Студентська молодь активніше проявляє свою залученість у соціально-політичне життя шляхом участі в мітингах, протестах. Аналіз мотивації різних форм політичної участі показує, що найпоширенішими мотивами є колективні (благо суспільства, ситуація у країні, турбота про нужденних). Для представників молодого покоління дуже важливою є висока емоційна віддача.

Сучасна Україна не може успішно розвиватися без активної участі студентської молоді як генератора та носія нових ідей, цінностей, у тому числі політичних. При цьому процес прийняття цінностей залежить від багатьох складових: соціально-економічна, правова, духовно-моральна, політична захищеність молодого покоління. У зв'язку з цим, для розуміння власних політичних цінностей і активізації залучення молоді до політичних процесів, на нашу думку, слід наголошувати на розширенні освітніх програм, спрямованих на розвиток компетенцій у галузі основ організаційної та управлінської діяльності, міжособистісного спілкування, політико-правової грамотності («школи лідерства», практичні семінари, тренінги).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Kluckhohn, C. Values and value orientation in the theory of action. Toward a General Theory of Action / T. Parsons, E. A. Shils. New York. 1951. P. 388–433.
2. Kluckhohn, F., Strodtbeck, F. Variations in value orientations. Westport, 1961.
3. Williams, R. M. Jr. Change and stability in values and value systems : A sociological perspective. Understanding Human Values. New York, 1979. P. 15-46.
4. Kohn, M. L., Schooler, C. Work and Personality : An Inquiry into the Impact of Social Stratification. Norwood, 1983.
5. Hofstede, G. Culture's Consequences : International Differences in Work-related Values. Beverly Hills, 1980.
6. Hechter, M., Nadel, L., Michod, R. E. Value research in the social and behavioral sciences. The Origin of Values. New York, 1993. P. 1-28.
7. Feather, N. T. Values, valences, and choice: The influence of values on the perceived attractiveness and choice of alternatives. Journal of Personality and Social Psychology. 1995. Vol. 68. P. 1135-1151.
8. Schwartz, S. H. Are there universal aspects in the structure and contents of human values? Journal of Social Issues. 1994. Vol. 50. P. 19-45.
9. Verplanken, B., Holland, R. W. Motivated decision making : effects of activation and self-centrality of values on choices and behavior. Journal of Personality and Social Psychology. 2002. Vol. 82. P. 434-447.
10. Roberts, B. W., Robins, R. W. Broad dispositions, broad aspirations : The intersection of personality traits and major life goals. Personality and Social Psychology. 2000. Vol. 26. P. 1284-1296.
11. Rokeach, M. The Nature of Human Values. New York, 1973.
12. Музика О. Л. Політичні цінності в системі ціннісної регуляції розвитку особистості. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць. Київ: Міленіум, 2008. Вип. 8. С. 209-218.

13. Feldman, S. Values, ideology, and structure of political attitudes. In: Huddy, N., Sears, D.O. & Jervis, R. (eds) Oxford Handbook of Political Psychology. Oxford. 2003. P. 477-508.
14. Pross, H. Hierarchy of political values and their communication. International Political Science Review. 3(2). 1982. P. 205-211.
15. Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 20 с.
16. Пирог Г. Особливості політичної соціалізації дітей молодшого шкільного віку (на прикладі Севастопольського регіону). Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України /за ред. С.Д. Максименка. Т.IX, част. 2. Київ : Логос, 2007. С. 228-234.
17. Бортніков В. Політична участь, політична активність, політична діяльність, політична поведінка: спільне й особливе. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : збірник наукових праць / Національний університет «Львівська політехніка» та інші. Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. Випуск 19. С. 49-56.
18. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: Монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 524 с.
19. Кудерміна О. І. Психологічні детермінанти політичної поведінки сучасної молоді. Юридична психологія, № 2, 2015. С.26-37.
20. Куницький М. П. Детермінанти та прояви політичної поведінки в умовах демократичної трансформації суспільства. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.03 – політична культура та ідеологія. – Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ, 2018. 286 с.
21. Козирєв М. П. Політична психологія: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 648 с.

22. Слюсаревський М. М. Політична участь як особливий «зріз» політичної поведінки. Політичний менеджмент. 2009. № 5. С. 7-17.
23. Розвиток громадянського суспільства України в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів / В. М. Яблонський, О. М. Балакірева, Т. В. Бельська та ін.; за ред. О. А. Корнієвського. Київ: НІСД, 2016. 72 с.
24. Северинюк В. М. Політична поведінка як феномен суспільного життя: теоретико-методологічні проблеми : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01. Київ, 2010. 410 с.
25. Сердюк Л. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій студентської молоді. «Український науковий журнал «Освіта регіону». № 2, 2012. С. 311-317.
26. Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації : монографія / за наук. ред. Л. О. Кияшко. Київ : Міленіум, 2014. 216 с.
27. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / відп. ред. В. О. Васютинський. Київ: Вид-во «ДОК-К», 1997. 164 с.
28. Свідерська О. І. Співвідношення психологічних та інституційних детермінант масової політичної поведінки : дис. канд. політ. наук: спец. 23. 00. 01. Львів, 2018. 222 с.
29. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості. Київ : «Наш формат», 2020. 192 с.
30. Свідерська О.І . Соціально-психологічні чинники політичних цінностей української молоді у контексті сучасних реалій. Вісник Національного університету оборони України. № 3 (56) /2020. С. 96-101.
31. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник / уклад.: Лемак М. В., Петрище В. Ю. Вид. 2-ге, випр. Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2012. 615 с.
32. Психодіагностика : навчальний посібник для студ. вузів / М. С. Корольчук, В. І. Осьодло. Київ : Ельга : Ніка-Центр, 2005. 400 с.
33. Айзенк Г. Общество и индивидуум. О смысле и бессмыслии в психологии. Мюнхен : Вильгельм Гольдман Ферлаг, 1978. 216 с.

34. Айзенк Г., Вильсон Г. Как измерить личность. Москва: Когито- Центр, 2000. 284 с.
35. Політаєва А. В. Структура соціально-політичних позицій студентів. Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Т. 7, вып. 26. Житомир, 2011. С. 450-457.
36. Никоненко Л. В. Соціально-психологічні особливості впливу медіапрактик на становлення політико-правової свідомості студентів: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.11; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. Київ, 2019. 235 с.
37. Черный Е. И. Опросник «Особенности политической социализации». Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць. Київ: Міленіум, 2007. Вип. 5-6. С. 84-89.
38. Головатий М. Ф. Політична психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2006. 400 с.
39. Айзенк Х. Психология политики / Х. Айзенк ; пер. с англ. В. Егорова. Мысль, 2016. 392 с.
40. Айзенк Г. Общество и индивидуум. О смысле и бессмыслии в психологии. Изд-во «Вильгельм Гольдман Ферлаг», 1978. 216 с.
41. Гончарук-Чолач Т. В., Джугла Н. В. Політична соціологія: навчальний посібник. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка ТНЕУ», 2018. 250 с.
42. Акименко І. М. Політична соціалізація людини в сучасному середовищі. Актуальні проблеми психології. 2019. № 47. С. 9-18.
43. Білецька Т. Соціально-психологічні чинники політичної соціалізації сучасної української молоді. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія «Психологічні науки». 2019. № 3. С. 32-47.
44. Цивін М. Н., Матвієнко О. В. Соціалізація молоді у періоди суспільно-політичних криз. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2015. № 1. С. 210-214.

45. Психологічні чинники політичної активності особистості. Актуальні проблеми психології : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. Київ-Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2008. Т. 10, вип. 6, ч. 2. С. 10-14.
46. Козьма В. В. Первинні механізми політичної соціалізації особистості. Вісник НАДУ при Президентові України. Серія «Політичні науки». 2016. № 2. С. 75-79.
47. Береза В.О. Значення політичної культури суспільства у процесі політичної соціалізації індивіда. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2016. № 66. С. 36-44.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч)

Стать _____ Вік _____

Нижче Ви побачите список з позначенням цінностей. Ваше завдання – пронумерувати їх у порядку значимості для вас, за тими принципами, якими ви керуєтеся у вашому житті. Уважно ознайомтесь із списком цінностей й вибравши ту, котра для вас найбільш значима, поставте напроти неї (справа) 1. Потім виберіть другу по значимості цінність і позначте в такий же спосіб. Те ж проробіть із усіма цінностями, що залишилися. Найменш важлива буде останньою й посяде 18 місце. Працюйте не поспішаючи, вдумливо. Кінцевий результат повинен відбивати вашу справжню позицію.

Список А (термінальні цінності)

- 1а. Активне діяльне життя (повнота й емоційна насиченість життя).
- 2а. Життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом).
- 3а. Здоров'я (фізичне й психічне).
- 4а. Цікава робота.
- 5а. Краса природи й мистецтва (переживання прекрасного в природі й у мистецтві).
- 6а. Любов (духовна й фізична близькість із коханою людиною).
- 7а. Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних ускладнень).
- 8а. Наявність гарних і вірних друзів.
- 9а. Суспільне визнання (повага навколишніх, колективу, товаришів по роботі).
- 10а. Пізнання (можливість розширення своєї освіти, світогляду, загальної культури, інтелектуальний розвиток).
- 11а. Продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей).
- 12а. Розвиток (робота над собою, постійне фізичне й духовне вдосконалювання).
- 13а. Розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків).
- 14а. Воля (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках).
- 15а. Щасливе сімейне життя.
- 16а. Щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалювання інших людей, усього народу, людства в цілому).
- 17а. Творчість (можливість творчої діяльності).
- 18а. Упевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів).

Список Б (інструментальні цінності)

- 1б. Акуратність (охайність), уміння тримати в порядку речі, порядок у справах.
- 2б. Вихованість (гарні манери).
- 3б. Високі запити (високі вимоги до життя й високі домагання).
- 4б. Життєрадісність (почуття гумору).
- 5б. Ретельність (дисциплінованість).
- 6б. Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче).
- 7б. Непримиренність до недоліків у собі й інших.
- 8б. Освіченість (широта знань, висока загальна культура).
- 9б. Відповідальність (почуття обов'язку, уміння дотримуватися слова).
- 10б. Раціоналізм (уміння здорово та логічно мислити, приймати обмірковані, раціональні рішення).
- 11б. Самоконтроль (стриманість, самодисципліна).
- 12б. Сміливість у відстоюванні своєї думки, своїх поглядів.
- 13б. Тверда воля (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами).
- 14б. Терпимість (до поглядів і думок інших, уміння прощати іншим їхні помилки й омани).
- 15б. Широта поглядів (уміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички).
- 16б. Чесність (правдивість, щирість).
- 17б. Ефективність у справах (працьовитість, продуктивність у роботі).
- 18б. Чуйність (дбайливість).

Додаток Б

Тест соціальних і політичних позицій (Г. Айзенк, Г. Вілксон)

Стать _____ Вік _____

Нижче наведено список 65 тверджень, які є широко поширеними думками з різних соціальних і політичних питань. Вам належить погодитися або не погодитися з цими твердженнями. Потрібно висловити своє особисте ставлення до кожного твердження, використовуючи таку систему оцінки: 5 – повністю згоден; 4 - загалом згоден; 3 - важко зробити вибір (ні те ні інше); 2 - загалом не згоден; 1 – повністю не згоден; Намагайтеся мінімально використовувати варіант «важко відповісти». Відповідь має висловлювати вашу особисту думку. Не радьтеся з іншими в процесі виконання тесту.

	повністю согласен				повністю не согласен
1. Война не может иметь оправданий даже в том случае, если это единственный способ защитить наши национальные интересы и честь	5	4	3	2	1
2. Было бы целесообразно содержать цветных людей в специально отведенных районах и обучать в отдельных школах, чтобы ограничить их контакты с представителями белой расы	5	4	3	2	1
3. Никому не должно быть позволено покупать себе и своей семье привилегии в сферах образования и медицинской помощи	5	4	3	2	1
4. Кровавые виды спорта, например, охота на лис, жестоки и порочны, и поэтому должны быть запрещены	5	4	3	2	1
5. Мы сможем добиться реального социального прогресса, только если вернемся к нашему славному и забытому прошлому	5	4	3	2	1
6. Гомосексуалисты - не преступники и не должны рассматриваться в таком качестве	5	4	3	2	1
7. Меньшинство должно иметь возможность свободно критиковать решения большинства	5	4	3	2	1
8. Церковь должна пытаться увеличить свое влияние на жизнь нации	5	4	3	2	1
9. Нет никакого вреда в том, чтобы иногда ездить без билета, если это сходит с рук	5	4	3	2	1
10. Национальные меньшинства должны иметь право на самоуправление	5	4	3	2	1
11. Правительство постепенно лишает нас основных прав свободного волеизъявления.	5	4	3	2	1

12. Зло, которое рождает война, превышает любую возможную пользу от нее	5	4	3	2	1
13. Люди не созданы равными; совершенно очевидно, что некоторые из них лучше, чем остальные	5	4	3	2	1
14. Законы, запрещающие «слабые» наркотики типа марихуаны, слишком строги	5	4	3	2	1
15. Жизнь в старые времена была гораздо более приятной, нежели сегодня	5	4	3	2	1
16. Церковь - это последний оплот, противостоящий разрушительным тенденциям современного общества	5	4	3	2	1
17. «Свободное предпринимательство» в сущности означает то же самое, что и «эксплуатация трудящихся»	5	4	3	2	1
18. В будущем частная собственность должна быть полностью устранена и заменена социалистическими принципами хозяйствования	5	4	3	2	1
19. Большинство стран, которые получили от нас экономическую помощь, в конечном счете остаются недовольны тем, что мы для них сделали	5	4	3	2	1
20. Самые большие опасности, которым наша страна подвергалась за последние пятьдесят лет, связаны исключительно с влиянием пришедших идей и	5	4	3	2	1
21. Мужчины и женщины одинаково имеют право на то, чтобы еще до брака попытаться выяснить, насколько они подходят друг другу в сексуальном отношении	5	4	3	2	1
22. Вселенная была создана Богом	5	4	3	2	1
23. Производство и торговля должны быть свободны от вмешательства правительства	5	4	3	2	1
24. Биржевые спекулянты и финансисты в большой степени ответственны за наши экономические трудности	5	4	3	2	1
25. Такие социальные феномены, как благородная наследственность и дворянство, поощряют развитие снобизма в обществе, а кроме того, они не совместимы с	5	4	3	2	1
26. В случае конфликта или разногласия между рабочими и работодателями я обычно принимаю сторону рабочих	5	4	3	2	1
27. Все расы, кроме белой, имеют ущербную наследственность	5	4	3	2	1
28. Улучшать районы проживания бедноты - это бесполезная трата денег	5	4	3	2	1
29. Мы должны пожертвовать частью нашего национального суверенитета во имя сохранения мира на земле	5	4	3	2	1
30. Законы о разводах необходимо изменить таким образом, чтобы процедура развода стала проще	5	4	3	2	1
31. Политические экстремисты должны иметь право на защиту своих убеждений	5	4	3	2	1
32. Ни одно общество не может называться цивилизованным, если в нем не существует какой-либо национальной (бесплатной) программы, средства на	5	4	3	2	1
33. Сексуальная распущенность разрушает институт брака, составляющий основу цивилизованного общества	5	4	3	2	1

34. Было бы ошибкой ставить людей с темным цветом кожи руководителями над белыми людьми	5	4	3	2	1
35. Наше обращение с преступниками чересчур жесткое, ведь наша цель - не наказать, а попытаться их исправить	5	4	3	2	1
36. Личная выгода - это основной мотив для интенсивной работы	5	4	3	2	1
37. Большие состояния необходимо разделить в еще большей степени, чем это сделано сейчас	5	4	3	2	1
38. Смертная казнь представляет собой настоящее варварство, поэтому ее необходимо как можно быстрее отменить	5	4	3	2	1
39. Мы должны безоговорочно верить во все, чему нас учит Церковь	5	4	3	2	1
40. Атомная бомбардировка японского города, унесшая жизни тысяч невинных женщин и детей, не имеет никакого морального оправдания и несовместима с	5	4	3	2	1
41. Капитализм аморален, ибо он эксплуатирует рабочего, не выплачивая ему полную стоимость его созидательного труда	5	4	3	2	1
42. В настоящее время все больше и больше людей суют свой нос в такие вопросы, которые их совершенно не касаются	5	4	3	2	1
43. Современное искусство - это претенциозная чепуха	5	4	3	2	1
44. Человеку нужно позволить свободно распоряжаться своей собственной жизнью, если он того желает, без какого-либо вмешательства со стороны общества	5	4	3	2	1
45. Слишком сильные старания улучшить что-то обычно приводят к противоположным результатам	5	4	3	2	1
46. Христос был святым в том смысле, что он отличался от других людей	5	4	3	2	1
47. Нам следует иметь мировое правительство, чтобы гарантировать благосостояние всех наций, не выделяя интересов какой-либо отдельной нации	5	4	3	2	1
48. То распределение богатства в обществе, которое мы имеем сейчас, несправедливо и ненормально	5	4	3	2	1
49. В условиях капитализма невозможно добиться экономической безопасности - для всех и каждого	5	4	3	2	1
50. Чем меньше правительство, тем лучше	5	4	3	2	1
51. Свободная любовь между мужчинами и женщинами должна поощряться, поскольку она является основой психического и физического здоровья	5	4	3	2	1
52. Научные открытия продвинули нас слишком далеко вперед, теперь необходимо сделать паузу	5	4	3	2	1
53. Современные подростки не более аморальны, чем были в том же возрасте их родители, а также их дедушки и бабушки	5	4	3	2	1
54. За редкими исключениями все евреи в целом очень похожи по своей натуре	5	4	3	2	1

55. Рабочие должны принимать участие в делах тех предприятий, на которых они работают	5	4	3	2	1
56. Цензура книг и фильмов должна быть полностью отменена	5	4	3	2	1
57. Законы, ограничивающие аборт, должны быть отменены	5	4	3	2	1
58. Современные методы воспитания, когда детям многое позволено - это несомненный шаг вперед по сравнению со старыми методами	5	4	3	2	1
59. Спады производства и безработица являются неизбежным следствием капитализма	5	4	3	2	1
60. Главной задачей правительства должна быть забота о том, чтобы удерживать безработицу на низком уровне	5	4	3	2	1
61. В интересах всеобщего мира частное производство оружия и боеприпасов должно быть запрещено	5	4	3	2	1
62. Если учесть все «за» и «против», то надо признать, что между всеми расами существуют определенные различия	5	4	3	2	1
63. Стабильный мир возможен только в условиях всеобщего социализма	5	4	3	2	1
64. Уровень морали в нашей стране чрезвычайно низок и продолжает падать	5	4	3	2	1
65. Было бы неправильно наказывать человека, который помогает другой стране, потому что он предпочитает ее своей собственной	5	4	3	2	1

Додаток В

Опитувальник «Особливості політичної соціалізації особистості» (Чорний Є. І.)

Стать _____ Вік _____

Уважно та послідовно прочитайте наведені нижче затвердження. Якщо Ви згодні із твердженням, поставте поруч із його номером знак "+", якщо не згодні, то "-»».

УТВЕРЖДЕНИЕ	Да/Нет
1. Только власть позволяет поддерживать порядок в обществе и безопасность граждан.	
2. Я не понимаю, почему люди позволяют политике вторгаться в их жизнь, влиять на нее.	
3. В целом в Украине достаточно профессиональная и честная судебная власть.	
4. Если бы не политики, общество распалось на разрозненные враждующие группы.	
5. Для меня активное участие в политической жизни общества - это не только гражданский долг, но и весьма интересное занятие.	
6. Я неплохо разбираюсь в нюансах политической жизни и идеологической разногласицы в Украине.	
7. Правильно работающая система власти способствует счастливой жизни граждан.	
8. Я очень редко смотрю новости политической жизни по телевидению.	
9. Честный, бескорыстно служащий своему народу политик - это сказка для наивных.	
10. Украинская милиция действительно служит народу, выполнял тяжелую и неприятную работу "санитаров общества".	
11. Не вижу никакого смысла активно участвовать в политической жизни.	
12. Меня не назовешь политически грамотным человеком.	
13. Власть способствует организации и нормальному, функционированию всех сфер общественной и личной жизни.	
14. Все, что связано с политикой, вызывает у меня отвращение.	
15. Местная власть по мере сил и возможностей работает во благо населения нашего города.	
16. В политику, как правило, приходят люди, достигшие высот в своей профессии.	
17. Чувствую, что вряд ли явлюсь на избирательный участок во ближайших выборах.	
18. Я обладаю прочными и устойчивыми знаниями об особенностях проблем политической реальности в Украине.	
19. Всякая власть от Бога, поэтому ее нужно смиренно принимать.	
20. Значительная часть моего общения с друзьями и близ посвящена обсуждению политических проблем.	
21. Чтобы добиться положения в политике, необходимо терпимым к нарушениям общечеловеческих моральных норм.	
22. Для того, чтобы получить от власти то, что тебе положено, всего приходится что-то давать чиновнику.	
23. Хочу и буду участвовать в политической жизни.	
24. Я недостаточно хорошо разбираюсь в политике, чтобы осознанно и ответственно подойти к выбору кандидата в законодательный орган власти.	

25. Если власть антинародна, ее нужно заменить любыми способами.	
26. Политика больше, чем любая другая деятельность, дает возможность реализовать свой личностный потенциал.	
27. Власть не склонна "сдавать своих", поэтому, если уж человек попал во "властную колоду", его будут перемещать снизу вверх и обратно, но не выбросят из системы.	
28. Я остро переживаю все, что происходит в политической жизни Украины.	
29. Меня невозможно втянуть в активную политику.	
30. У меня есть четкие идеологические предпочтения и политические пристрастия.	
31. Любая политическая власть - это неприемлемая для меня форма насилия.	
32. Депутаты, работающие в Верховной Раде, в основном честные и порядочные люди.	
33. Меня волнуют события политической жизни Крыма.	
34. Я хотел бы проверить свои возможности, активно включившись в политическую деятельность.	
35. Обязательно приду на следующие выборы и проголосую так, как сочту нужным.	
36. Политика - это закрытая для меня система, я не понимаю, что там творится.	
37. Чем выше уровень власти, тем более она беспринципна, а зачастую - преступна.	
38. Политика - основная сфера жизни общества и поэтому весьма часть моей жизни.	
39. Я бы участвовал в борьбе против антинародной власти.	
40. Мне не хочется поддерживать ни одну политическую силу в Украине.	
41. Политическая жизнь общества не интересует меня.	
42. Основная функция власти - подавление свободы личности.	
43. Политикой занимаются люди, неспособные быть успешными в нужных и полезных профессиях.	
44. Мои представления о политической жизни в Украине позволяют совершать осознанный выбор в соответствующих ситуациях.	
45. Я часто испытываю желание принять участие в важных политических событиях.	
46. Считаю, что мои знания о политике отрывочны и противоречивы.	
47. Включиться в профессиональную политическую деятельность было бы для меня перечеркивание моих принципов, интересов, жизненных целей	
48. Между властью и народом всегда непреодолимый барьер.	

Авторська анкета «Політичні цінності й активність молоді»

Стать _____ Вік _____

Уважно та послідовно прочитайте вказані запитання та надайте розгорнуту відповідь. Постарайтесь бути максимально щирими і відвертими, аргументуючи свою позицію.

1. Які політичні цінності для вас є визначальними зараз?
2. Що для Вас свобода, свобода вибору, свобода думки і слова?
3. Чи відчуваєте Ви можливість реалізації своїх прав і свобод в своїй країні?
4. Наскільки цікавою для Вас є політика?
5. Чи розумієте Ви сутність лібералізму, консерватизму, соціал-демократії, комунізму та фашизму?
6. Який політичний режим є найкращим для Вашої країни?
7. Чи Ви вірите в те, що одна особа може впливати на ситуацію в країні?
8. Чи можете цієї особою бути Ви?
9. Яким чином Ви можете впливати на політичну ситуації в своїй країні?
10. Чи використовуєте Ви можливості впливу на політичну ситуацію в країні?